

BYGNINGS- KULTUR PÅ MANDØ

HISTORIE, BYGGESKIK &
BYGNINGSKATEGORIER

BORGERDRETVET BYFORNYELSE

Udarbejdet af Esbjerg Kommune i et samarbejde med
Mandø Fællesråd.
Projektet er finansieret med støtte fra Trafik-, Bygge- og
Boligstyrelsen

Esbjerg
Kommune

INDHOLD

FORORD 03

LÆSEVEJLEDNING 04

DEL 1

ET HISTORISK OVERBLIK 06

Stormfloder og diger	6
Fra fiskeri til agerbrug	6

BYGNINGSKULTUR 08

Fælles bygningskultur ved Vadehavet	8
Mandø som kulturmiljø	8
Mandø i al sin enkelthed	8
Mandø er sin egen	11

MANDØS BYGNINGSKATEGORIER 12

Oversigtskort: Mandøs Bygningskategorier	13
Kategori 1: Traditionelle længehuse	14
Kategori 2: Historicistiske længehuse	19
Kategori 3: Trempellader	21
Kategori 4: Muremestervillaer	23
Kategori 5: Øvrige huse	25

DEL 2

INDEN DU GÅR I GANG MED ISTANDSÆTTELSE 27

Hvad er bevaringsværdi?	28
Værd at huske på	29
En god opstart	30
Stikordsliste til bevaringsværdier	30
Skema til udpegning af bevaringsværdier	31

EKSEMPLER PÅ BESKRIVELSE AF BEVARINGSVÆRDIER 32

Mandø Kirkevej 1	32
Vestervej 8	33
Mandø Byvej 24	34
Vestervej 29	35

GODE RÅD TIL ISTANDSÆTTELSE PÅ MANDØ 36

Bygningsbegreber	36
Tag	37
Skorstene	39
Murværk	40
Vinduer	42
Døre	46
Maling til døre og vinduer	48
Farver	49
Jern	50
Pigstensbelægning	51
Hegn og grønninger	52
Belysning/Dark sky Mandø	52
Skilte på Mandø	53
Skure og maskinhuse	54
Praktiske forhold	55

Udarbejdet af Park & Mobilitet og Byplan, Esbjerg Kommune
Foto, kort og illustrationer af By- og Arealudvikling

FORORD

Baggrunden for bygningsvejledningen

Mandø er en unik perle med en helt særlig bygningskultur, som bør påskønnes og bevares. Øen rummer mange hundrede års historie og er et enestående kulturmiljø med sin egen unikke udviklingshistorie. Kulturmiljøet består af de landskabelige forhold med særegen natur, vadeområder, klitter og diger, men bygningsarven er en lige så vigtig del af det samlede kulturmiljø – og vidnesbyrd om Mandø's historie.

Bygningskulturen er lag af fortællinger om et sted og er derfor med til at danne identitet for et lokalområde. Det er derfor vigtigt at bevare bygningskulturen, da den er med til at gøre os bevidste om vores fælles historie og med til at fremhæve det enkelte steds unikke kvaliteter.

Følgende dokument er en vejledning udarbejdet som en del af projektet "Borgerdrevet Byfornyelse", som er et samarbejde mellem Trafik- Bygge & Boligstyrelsen, Esbjerg Kommune og en projektgruppe bestående af repræsentanter fra Mandø Fællesråd, Mandøforeningen, Mandø Museum samt andre borgere med interesse for Mandø's kulturarv.

Vejledningen er primært målrettet Mandø's husejere. Den indeholder både historiske beskrivelser af byggeskikkens udvikling på Mandø og samtidige eksempler på, hvordan man kommer godt i gang med en istandsættelse.

Formålet med vejledningen

Formålet med denne vejledning til istandsættelse af Mandø's huse er, at husejere – uanset hustype – let kan få overblik og indsigt i, hvad de selv kan gøre, for at bevare det karakteristiske ved lige netop deres hus. Vejledningen

beskriver den overordnede udvikling på Mandø samt gode råd til istandsættelse. Dog er historiske fotos ofte den bedste kilde til at finde ud af, hvordan det enkelte hus oprindeligt fremstod, og hvordan det har udviklet sig igennem tiden. Derfor anbefales det, at vejledningen benyttes i sammenhæng med historiske fotos af det relevante hus.

Vejledningens kilder

Vejledningen er udarbejdet på baggrund af bygningshistoriske undersøgelser, der både omfatter arkivalske studier og bygningsregistrering og -analyse. De historiske undersøgelser er bl.a. lavet på baggrund af et samarbejde med historisk konsulent Charlotte Lindhardt, Mandø Museum, restaureringsfaglig rådgivning samt mandøboernes egen viden og anekdoter.

Vejledningens kilder er til dels skriftlige, men de primære kilder har været historiske fotos, som bærer en stor mængde af information. De anvendte fotos tilhører Mandø Museum, Det Kongelige Bibliotek/Danmark set Fra Luften, Esbjerg Kommune. En stor del af de historiske fotos er tidligere registreringer udført af arkitekt Steffen Søndergaard. Herudover indeholder vejledningen private fotos samt fotoregistreringer fra Esbjerg Kommune.

De øvrige kilder omfatter bl.a. Mandø: huse og deres beboere af Jeff Nielsen, Mandø Vejledning i vedligeholdelse af Erik Einar Holms tegnestue, Temahæfter om Landsbymiljøer i Vadehavsregionen af Nationalpark Vadehavet samt Kulturarvsatlas for Vadehavet af Slots- og Kulturstyrelsen. I vejledningen til istandsættelse er der taget udgangspunkt i anvisninger fra Center for Bygningsbevaring, Slots- og Kulturstyrelsen samt Bolius.

Ophavsret til historiske fotos: Mandø Museum
Ophavsret til øvrige fotos: Esbjerg Kommune

LÆSEVEJLEDNING

VEJLEDNINGEN ER OPDELT I DEL 1 OG DEL 2

DEL 1 består af et historisk overblik, en beskrivelse af bygningskultur i Vadehavet og på Mandø samt gennemgang af Mandøs bygningskategorier. Denne del består primært af historiske fotos med beskrivelser, hvor husejere har mulighed for at få indblik i Mandøs bygningskategorier og udviklingshistorie. Her kan man læse om, hvorfor husene ser ud som de gør, hvad forskellen er på de forskellige huse, og hvad der er unikt for bygningskulturen på Mandø.

DEL 2 indledes med gode råd, som man kan tage med i sine overvejelser inden en istandsættelse. Herefter følger eksempler på, hvordan man kan gøre en stor forskel med små ændringer. Del 2 afsluttes med generelle råd til istandsættelse, som gennemgår forskellige bygningselementer og materialer. Her beskrives hvordan den oprindelige løsning har været, hvorfor man traditionelt har udført det på den måde og hvad man skal være opmærksom på, hvis man vælger en anden løsning.

I begge dele af vejledningen benyttes fagsprog. Her har man mulighed for at slå op under bygningsbegreber s. 36.

DEL 1

ET HISTORISK OVERBLIK

ET HISTORISK OVERBLIK

Mandø omtales første gang i Valdemar Sejrs Jordebog fra 1231 som en beboet ø. I kirkefortegnelsen "Ribe Oldemor" fra ca. 1340 fremgår det, at øen på dette tidspunkt har haft kirke. Den ældste bebyggelse fandtes på Gl. Mandø, som tidligere var adskilt fra resten af øen af en godt 500 m bred rende. Efter en stormflod ca. midt i 1500-årene, flyttede man til Ny Mandø, i samme område hvor Mandø By også ligger i dag. Her er kirken fra 1639 den ældste bevarede bygning.

I 1695 blev Mandø opmålt af søkortdirektør Jens Sørensen, som er den første kilde, der i højere grad beskriver Mandø's bebyggelse. Det fremgår af materialet, at kirken på dette tidspunkt har ligget omkring samme sted som nu, og at bebyggelsen omfattede 23 huse sydligst i byen ved kirken. Mandø var på dette tidspunkt kun ca. 1,5 km bred i området mellem kirke og mølle, og der var en havn i øens sydøstlige hjørne.

Efterhånden sandede Gl. Ribedyb til, og øen voksede mod øst som følge af slikaflejring. Helt frem til 1830 var øen uden anden beskyttelse mod havet end klitterne mod vest. Højvandet kunne således uhindret trænge ind fra øst, indtil det første dige blev opført ca. 500 m øst for byen. Godt 50 år senere i 1887 blev Bydiget opført. I 1937 byggede man Havdiget omkring øen, og først da blev Gl. og Ny Mandø samlet til én ø. Mandø var kron-gods indtil 1741, hvor øen – lige som Fanø – blev sat på auktion i Ribe og købt af beboerne.

Stormfloder og diger

I 1887 blev det inderste dige omkring Mandø By opført. Diget på 3,48 km var det første rigtige dige omkring byen. Det gik ofte i stykker under efterårs- og vinterstormene, hvorefter det blev repareret om foråret. I 1928 blev der bygget en ny færdselsdæmning mellem Gl. Mandø og Ny Mandø.

Det 6.3 km lange yderste dige omkring hele øen blev opført i 1937. Opførelsen af dette dige gav øen en stor landindvinding på 380 ha, hvilket forbedrede landbrugets vilkår og førte til et befolkningsmæssigt og økonomisk opsving – og samlede Mandø til én ø.

Under stormen 23.-24. november 1981 blev både inderste og yderste dige gennembrudt, og 90 % af Mandø blev oversvømmet. Flere hundrede får og kreaturer druknede. Digerne blev efterfølgende forstærket, og det

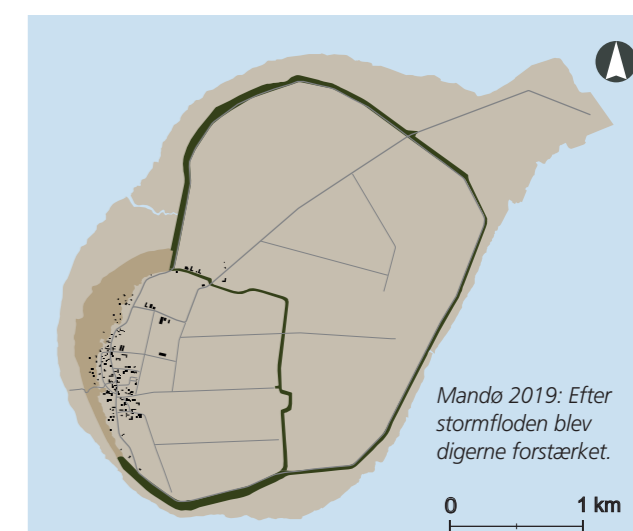
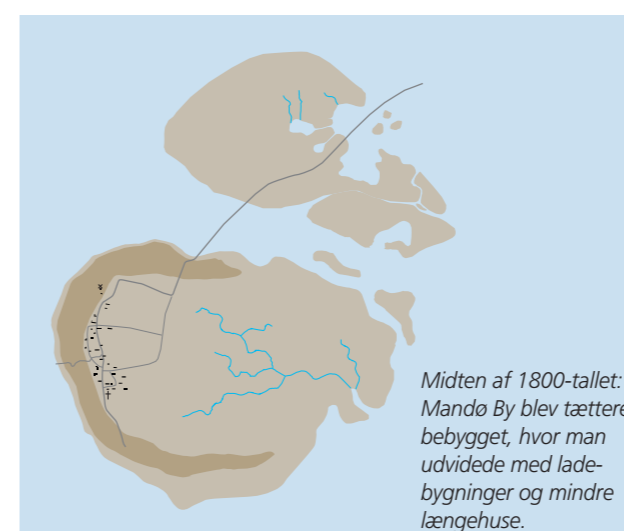
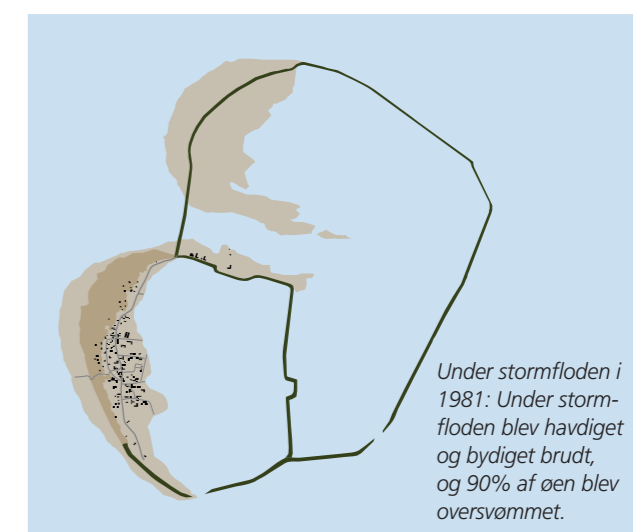
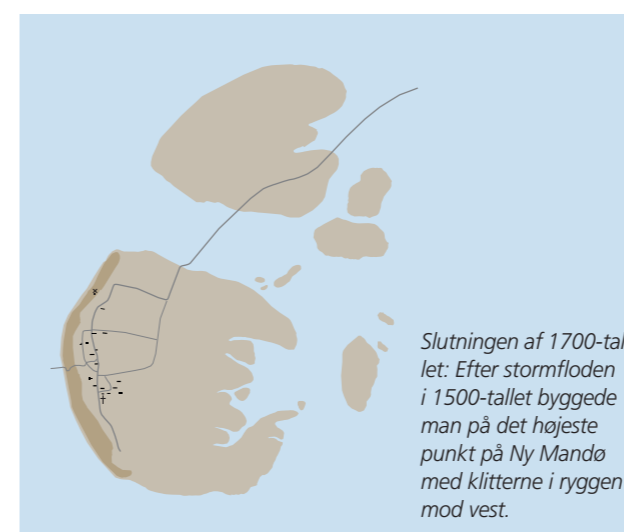
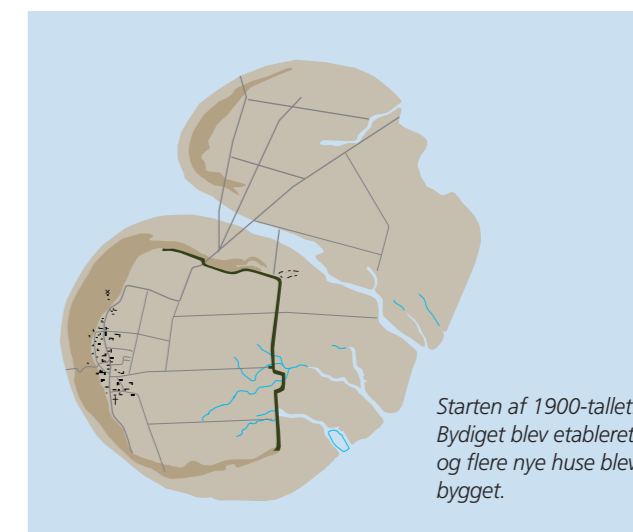
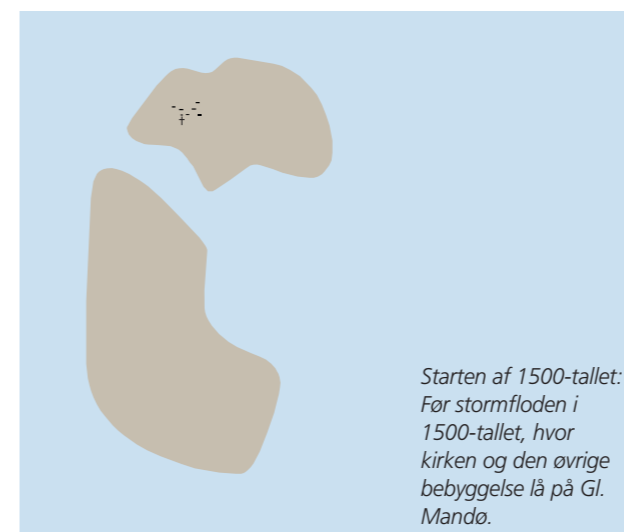
var med til at redde Mandø under orkanen 3. december 1999, hvor digerne kun var få centimeter fra at blive oversvømmet og gennembrudt. Digerne holdt kun, fordi det var lavvande, da orkanen var på sit højeste. Mandø By slap med en række mindre skader.

Fra fiskeri og søfart til agerbrug

Mandøboerne ernærede sig hovedsageligt af fiskeri, som blev suppleret af et beskedent agerbrug. Fra 1700-årenes midte tog adskillige af øens søfolk hyre på store sejlskibe, og selvom skibsfarten aldrig fik samme format som på Fanø og Rømø, var den øens vigtigste erhverv indtil ca. 1900.

Fra sidst i 1800-årene havde dampskibene på den ene side gjort søfart til et helårsjob, der var vanskeligt at kombinere med landbrug. På den anden side havde inddigningen forøget og sikret landbrugsarealerne så meget, at en intensivisering af landbrugsdriften blev mulig, og landbruget blev efterhånden øens bærende erhverv. I 1897 fik Mandø andelsmejeri, og i 1900 blev der oprettet en afdeling af "Dansk Ægeksport Forening".

Landbrugets opgangstid holdt sig til 1960'erne. De unge ønskede sjældent at tage over efter fædrene og flyttede mod byerne – især Esbjerg. Indtil 1970 var Mandø en selvstændig sognekommune. I 1970 kom øen under Ribe Kommune, som senere i 2007 blev en del af Esbjerg Kommune.

BYGNINGSKULTUR

Fælles bygningskultur ved Vadehavet

Arkitekturen og byggeskikken i Vadehavsregionen har mange fællestræk, og Mandø er derfor en del af en større helhed. Bygningerne i Vadehavsområdet har alle det til fælles, at de er formet af den lokale kulturhistorie. De er prægede af beboernes erhverv samt et grundlæggende behov for overlevelse i et landskab præget af tidevand og stormfloder. Dette ses blandt andet ved placeringen på det tørre land højest i landskabet. Bygningerne varierer fra små længehuse til store firlængede gårde, men samtidig har de ligheder, som skaber en fælles fortælling om kulturhistorie, arkitektur og miljø.

I Vadehavsområdet har man bygget med lokale materialer og metoder, som igennem mange hundrede år er blevet tilpasset de særlige vejræssige og landskabelige forhold. Valget af materialer og byggemetoder er derfor det mest dominerende fællestræk. Frem til sidste halvdel af 1800-tallet var det i resten af landet almindeligt at bygge i bindingsværk, men allerede fra 1700-tallet var det almindeligt at bygge grundmurede længehuse i Vadehavsregionen. Længehusene blev som regel opført i retningen øst-vest, så de fulgte vindretningen. Med gavlen mod vest blev det størst mulige facadeareal skånet for vinden.

Man brugte lokalt fremstillede teglsten, som alt efter området changede fra næsten mørk violet og brun til en helt lys rød. Dette resulterede i et unikt spil i facaden, defineret af de lokalt fremstillede teglsten.

Et andet fællestræk for stilen var udsmykningen. Alt efter, hvor velstående slægten var, havde man større eller mindre dekorationer i murværket i form af gesims, stik, blændinger og mønstermurværk. Stenene var oftest lagt i krydsforbandt med hvidtede skræbefuger. Tagene var traditionelt tækket med ubrudte tagflader, halvvalmet stråtag og skorsten i kip. Stråtaget fremstod enten med arkengaf, frontkviste, tagskægskviste eller karnapper alt efter den lokale skik. På Mandø har der været en skik for at benytte atengaf (eller autengaf/arkengab/aftengaf alt efter lokal dialekt), som er en høj stråtekt kvist over indgangsdøren. Et andet fællestræk for bygningskulturen ved Vadehavet var, at bygningerne primært ikke var opført med sålbænke, men i stedet placerede man vinduerne helt fremme flugtende med facaden. Hoveddøren var typisk en tofløjet fyldningsdør, hvor staldøren var en mere simpel revledør. Fælles for husenes udformning

og udsmykninger var, at de alle løste en praktisk eller byggeteknisk udfordring: f.eks. sikre vinduernes placering flugtende med facaden at vandet ikke samlede sig ved karmen, de murede stik over døre og vinduer gjorde det konstruktivt muligt at lave åbninger i murværket, og arkengaffen sikrede både fri udgang i tilfælde af brand og havde samtidig en luge placeret ind til høløftet.

Mandø som kulturmiljø

Kirken, møllen og redningsstationen er særprægede bygninger på øen. I Mandø By er den ældste bebyggelse opført i nærheden af kirken, og siden hen har man bygget mod nord i retning af Mandø Mølle. Man har placeret bebyggelsen på øens højeste punkt med det åbne landskab mod øst og med klitterne som naturligt dige mod vest.

Esbjerg Kommune har udpeget hele Mandø som et særligt værdifuldt kulturmiljø, og i 2013 blev Mandø præmieret for et unikt kulturmiljø af Esbjerg Byfond. Der er fem fredede bygninger på øen, og en stor del af den øvrige bygningsmasse er vurderet til enten høj eller middel bevaringsværdi.

Mandø i al sin enkelthed

Mandøs ældste huse har overordnet samme karaktertræk som den generelle bygningskultur ved Vadehavet bl.a. på Fanø og Rømø. Men Mandø har samtidig sin helt særegne identitet. Overordnet blev der brugt de samme materialer, de samme byggemetoder og de samme arkitektoniske løsninger. Forskellen afspejles i kulturen og velstanden på den enkelte ø. Hvor man på Fanø og Rømø har illustreret sin velstand med store gårde og overdådige ornamenter har man på Mandø haft færre midler og været mere nøjsomme. Dette afspejles i en mere enkel arkitektur uden pyntelige detaljer, hvilket har resulteret i en beskeden men robust bygningskultur med høj kvalitet både håndværks- og materialemæssigt.

De traditionelle længehuse på Mandø er smalle og lange, stald og stue er under samme tag, de er udstyret med en lille og lav atengaf, enkle skorstene og simpel facadeudsmykning.

Mange af Fanøs skipperhuse har mere voluminøse kviste over deres smukke hoveddøre end Mandøs mere beskedne atengaf

Foto Alexander Köhler

På Rømø er de store kommandørgårde også opbygget som længehuse, men de enkelte længer er ofte bredere, højere og mere voluminøse end man typisk ser på Mandø.

MANDØ ER SIN EGEN

Mandøs enkle og nøjsomt dekorede døre, vinduer, gesims og markering af murstik. Selv udformningen på atengaf og murstik er udformet helt enkelt – der er ikke mere end nødvendigt.

Fanøs dekorede døre, vinduer, murstik m.v. Modsat på Mandø er der mange forskellige typer atengaf.

Mandø er hverken som Rømmø eller Fanø. Mandø er helt sin egen. Men hvad er det, der gør Mandø unik? På en workshop med borgerne på Mandø d. 26. september 2019 satte de fremmødte ord på, hvad der for dem gør øen til noget helt særligt:

”DER ER EN SÆRLIG RO, SKULDERNE FALDER NED”

”HUSENE ER ENKLE, DER ER IKKE SÅ MANGE DIKKEDARER”

”DET ÅBNE LANDSKAB, HVOR KLITTERNE FORTSÆTTER IND I BYEN”

”VI GEMMER OS IKKE BAG HÆKKE, MEN DER ER ÅBENT OMKRING OG IMELLEM HUSENE”

”HISTORISK HAR DER ALDRIG VÆRET PENGE TIL PJAT, OG DEN NØJSOMHED ER STADIG FORANKRET HER PÅ MANDØ”

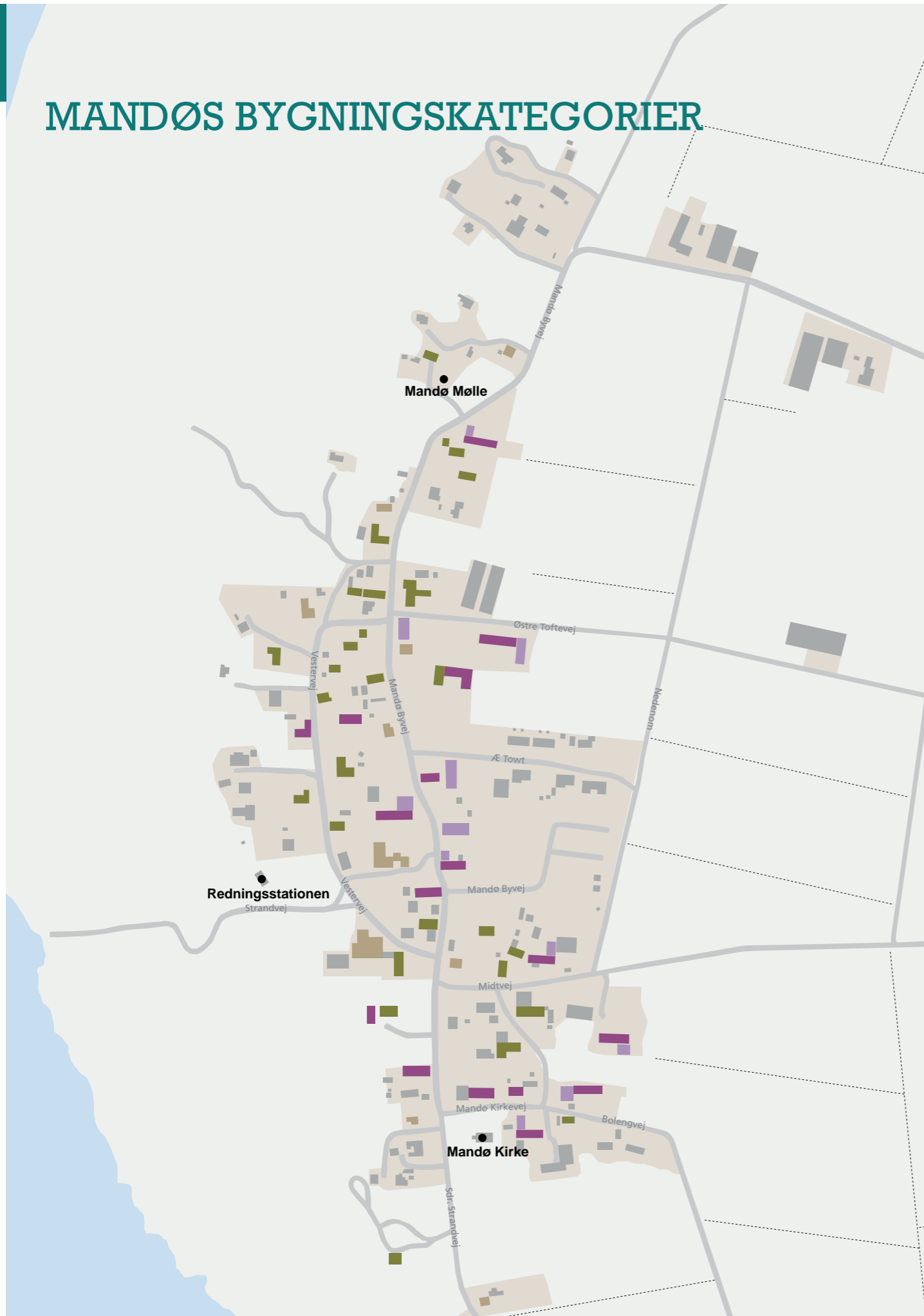
”DER ER STILLE OG MØRKT OM NATTEN”

”VI HAR HAFT EN NØJSOM OPVÆKST, MEN VI MANGLEDE ALDRIG NOGET”

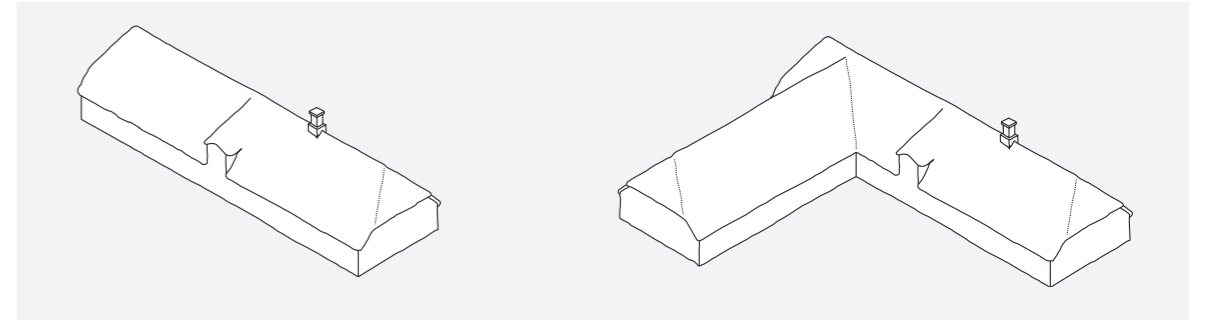
”BYGGERIET ER YDMYGT OG ALT HAR EN FUNKTION”

”ÅBENHEDEN MELLEM HUSENE AFSPEJLER EN TILLID I LOKALSAMFUNDET”

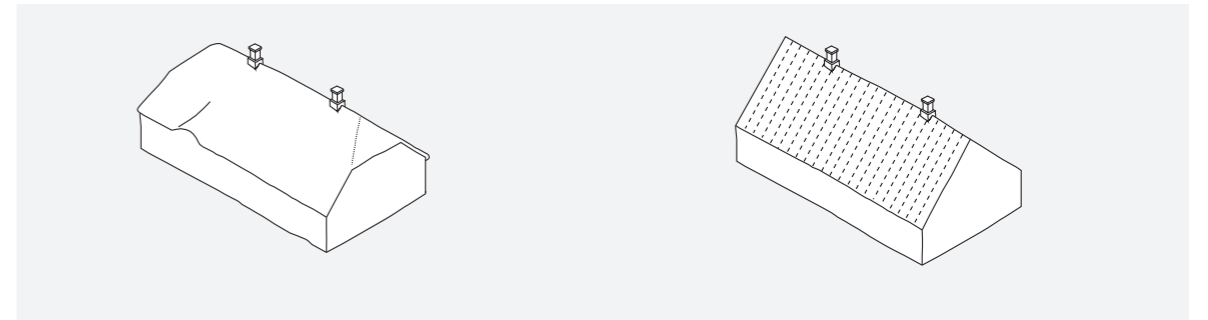
MANDØS BYGNINGSKATEGORIER

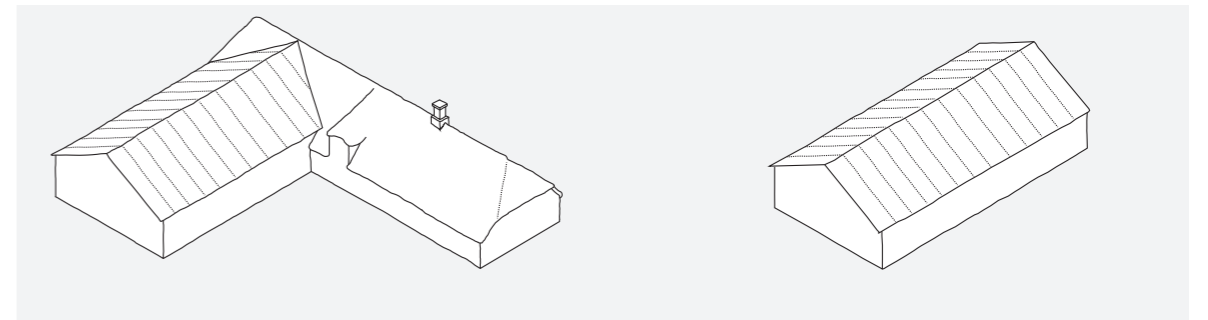
1: TRADITIONELLE
LÆNGEHUSE
CA. 1700-1850

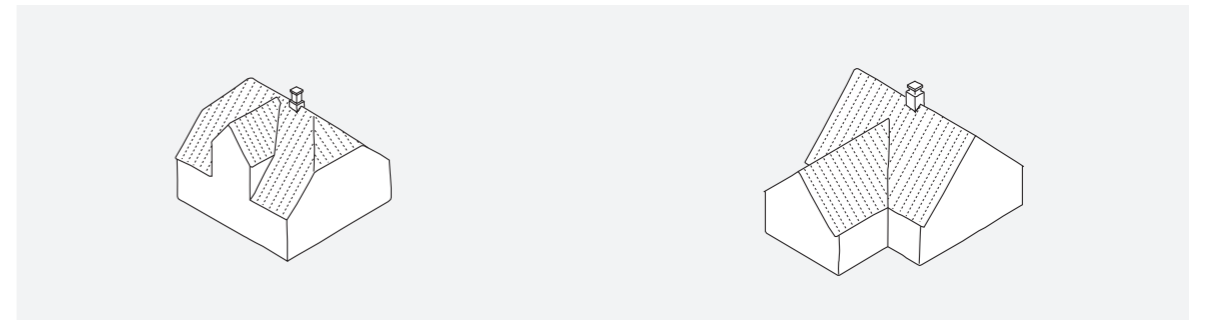
2: HISTORICISTISKE
LÆNGEHUSE
CA. 1850-1910

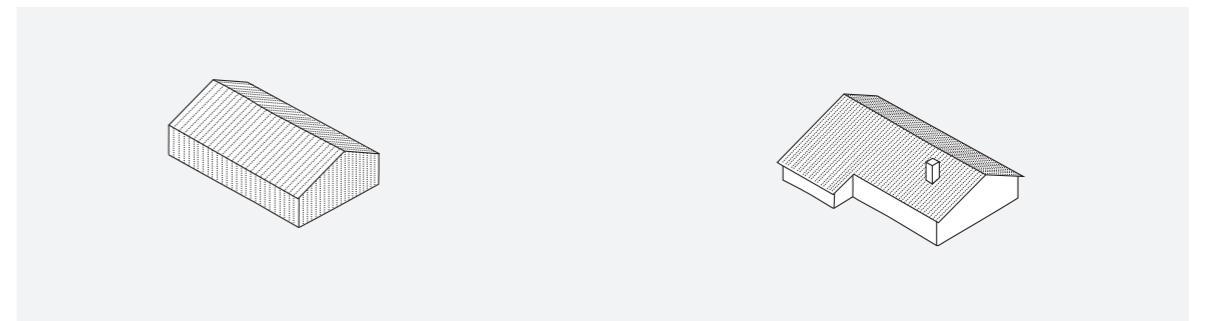
3: TREMPELLADER
CA. 1890-1915

4: NYERE STUEHUSE
CA. 1900-1950

5: ØVRIGE HUSE
CA. 1950-2019

Kategori 1:

TRADITIONELLE LÆNGEHUSE

Årstal: Ca. fra 1700-tallet til begyndelsen af 1900-tallet

Det traditionelle længehus er karakteristisk fordi...

Mandø's traditionelle længehuse er karakteristiske eksempler på vadehavsbyggeskik. En stor del af disse huse er i dag bevaret på Mandø, men mange har gennemgået forandringer igennem tiden. De ældste længehuse har muligvis været opført som bindingsværk, men er senere blevet grundmuret med røde håndstrøgne tegl. Det er karakteristisk for husene, at de ligger i øst-vestlig retning. Facaderne var oprindeligt opført i blank mur med røde sten og hvidtede kalkfuger, men omkring slutningen af 1800-tallet blev en del af Mandø's længehuse pudset og kalket hvide.

En stor del af de traditionelle længehuse på Mandø blev oprindeligt opført som lange, lave og smalle længer med bolig og stald under samme tag. Andre længehuse var mindre, kortere og bredere og fungerede kun som bolig.

I takt med, at inddigningerne øgede muligheden for at dyrke landbruget, fik man større behov for at udvide

og supplere staldene. De nye avlsbygninger blev opført vinkelret på det eksisterende længehus i traditionelle materialer. Senere blev avlsbygningerne suppleret med eller ombygget til trempellader (se kategori 3). En del gårde er således udvidet til to længer, som sammen danner en L-form. Nogle få gårde er med tiden blevet udvidet til tre længer i en U-form.

De ældste huse var som udgangspunkt opført på syldesten (sokkelfundament i store marksten) eller direkte på jorden. De yngre længehuse er opført på støbt sokkel. Taget var stejlt, tækket med tagrør og mønning lagt i eng- eller græstørv. Det eneste, der brød tagfladen, var 1-2 murede skorstene i tagryggen samt en atengaf over hoveddøren. Gavlen fremstod enten med halvvalm eller helgavl og i nogle tilfælde bræddebeklædning i gavltrekanten.

Husenes dekorationer var få og enkle og kom oftest til udtryk i udformningen af de murede stik, markering af en hvidkalket gesims eller smedejernsdekorationer på murankre. I særlige tilfælde dekorerede man husene ved at markere enkelte af de murede stik med farver eller ved at male revledøre enkelt, men dekorativt.

Traditionelle længehuse med én længe samt stald og bolig under samme tag

Traditionelle længehuse med tilbygget længe/avlsbygning

Mandø Kirkevej 1 (opført 1740, foto ca. 1900) blev opført som et typisk traditionelt længehus. Huset bestod af en længe med bolig og stald under samme tag. Oprindeligt fremstod det med blank mur, røde tegl, hvidtede fuger, stråtag, halvvalm, skorsten i tagryggen, vinduer placeret flugtende med facaden, med atengaf og enkle revledøre malet i mørke nuancer. Vinduerne var torammede med ni ruder i hver ramme (hvilket er ganske unikt) og de murede stik er markeret med en tofarvet bemaling. Huset har gennem tiden gennemgået mange forandringer, men en del elementer er stadig bevaret.

Mandø Byvej 24 (opført i 1700-tallet, foto ca. 1900-tallet) blev ligeledes opført som et typisk traditionelt længehus med bolig og stald under samme tag. Oprindeligt fremstod det med blank mur, røde tegl, hvidtede fuger, stråtag, halvvalm, skorsten i tagryggen, vinduer placeret flugtende med facaden, en atengaf og en tofarvet dobbeltfløjet fyldnings- eller revledør. Vinduerne var torammede med seks ruder i hver ramme. Huset er senere ombygget, men flere dele er bevaret.

Mandø Byvej 34 (opført 1850, foto omkring 1900-tallet) fremstår her som et godt eksempel på det traditionelle længehus udvidet til to længer, som sammen danner en L-form. På billedet er huset blevet pudset og kalket, men oprindeligt fremstod det muligvis med blank mur i røde tegl og hvidtede fuger. Huset havde stråtag, halvvalm, to skorstene i tagryggen, vinduer placeret flugtende med facaden, to atengaf, tagskægskvist over revleporten. Vinduerne var torammede med tre-seks ruder i hver ramme. Huset er senere ombygget, men flere dele er bevaret.

Huset er nedbrændt (opført i 1700-tallet, foto ca. slutningen af 1800-tallet). Bygningen var et af de ældste længehuse på Mandø og fremstod med en lav facadehøjde og et stejlt stråtag med halvvalm. Vinduerne var små torammede med sprosser og seks ruder i hver ramme. Karm og lodpost var malet i en mørk farve, mens ramme og sprosser var malet lyse. Dør og høgab var placeret i gavlen og ikke under en atengaf. Skorstenen afslører, at huset sandsynligvis blev opført i blank mur og senere blev kalket hvidt. Gesimsen har været en enkel tandsnitsgesims men dekorativt bemalet i en mørk nuance.

Mandø Kirkevej 3 (opført 1777, foto ca. slutningen af 1800-tallet) er et af de ældste længehuse på Mandø. Bygningen indeholdt kun bolig og høløft og fremstod både kortere og bredere end sine nabobygninger, men ligesom de øvrige traditionelle længehuse havde bygningen en lav facadehøjde. Huset havde små torammede vinduer med sprosser og seks ruder i hver ramme. Revlelugen fremstod enkel, lille og med små glug. Døren var placeret ved en lille atengaf, og gesimsen var udformet helt enkelt. Skorstenen afslører, at huset højst sandsynligt er opført i blank mur og senere er blevet kalket hvidt. Huset var oprindeligt opført med stråtag, som senere blev udskiftet med pandeplader. Huset har gennemgået mange forandringer, men en del elementer er stadig bevaret.

Østre Toftevej 2 (opført 1906, foto 1920) er et af de yngre eksempler på et yngre længehus på Mandø. Den overordnede udformning minder en del om Mandø Kirkevej 3, men der er også forskelle: Her fremstår facaden højere, gesimsen er mere detaljeret, og gavlen er hel i stedet for valmet. Vinduerne er højere, ruderne er større, huset fremstår med sålbænke, og indgangspartiet er placeret i gavlen i stedet for på facaden under en atengaf. Huset er senere ombygget, men flere dele er bevaret.

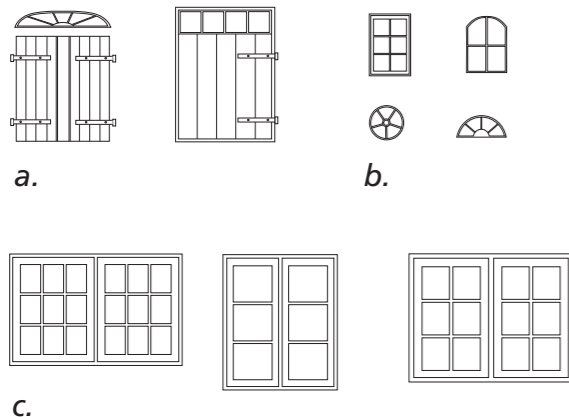
De traditionelle længehuse har en ydmyg karakter præget af gedigne materialer og godt håndværk. De er formet efter det barske klima, den lokale fiskeri- og landbrugskultur samt de forhåndenværende lokale materialer. De bærer både en beskeden og barsk historie om overlevelse og nøjsomhed – intet på husene er overflødigt, men alt har sin funktion og nødvendighed.

Oprindelige materialer

Tegl, træ, tagrør, eng- eller græstørv, smedejern, pigsten

Oprindelige vinduer

Vinduerne fremstod som udgangspunkt uden sålbænke, men var i stedet placeret helt fremme i flugt med facaden. Nogle få af de nyere længehuse er opført med sålbænke i rulskitte. Vinduernes udformning varierer efter husets alder, men de er alle udført som trævinduer med sprosseinddeling og kitfals. Generelt er vinduerne små. Der er ikke brugt mere materiale end højst nødvendigt og samtidig er de udformet, så de bringer en tilpas mængde dagslys ind og så lidt varme som muligt ud. I nogle tilfælde fremstår vinduerne med én eller tre rammer men oftest er vinduerne torammede med en lodpost som opdeling i midten. Ofte er rammerne hængslet på lodposten, så vinduet åbner op fra midten, hvilket er særligt karakteristisk for de ældste vinduer på Mandø. Antallet af ruder for hver ramme varierer fra tre til ni, hvor de ældste vinduer oftest har de mindste ruder i mundblæst glas (se s. 44). I nogle tilfælde har vinduerne været tofarvede, hvor ramme og karm har haft hver sin farve. De ældste vinduer har oprindeligt enten været malet i en eller to farver i mørke jordfarvenuancer. Senere (omkring 1900-tallet) blev en del af vinduerne malet hvide udvendigt.

Mandø Byvej 22 (opført 1840, foto slutningen af 1800-tallet) fremstod med torammede vinduer med seks ruder i hver ramme. Lodpost og karm havde oprindeligt en mørk farve, mens ramme og sprosser havde en lysere farve. Denne kombination har ofte været anvendt på Mandø.

Længens avlsdel og atengaffets fremstod ofte med revleluger i forskellig udformning. Lugerne fremstod helt enkle og ofte med glug i forskellig udformning. I nogle tilfælde ses en ekstra ramme med små ruder over lugen, enten udformet med rektangulær eller afrundet ramme. Herudover fremstod laden med små, enkle smedejernsvinduer, som nogle steder blev udskiftet med de mere dekorerede støbejernsvinduer i slutningen af 1800-tallet. Nogle steder ses små runde jernvinduer i gavlens spids.

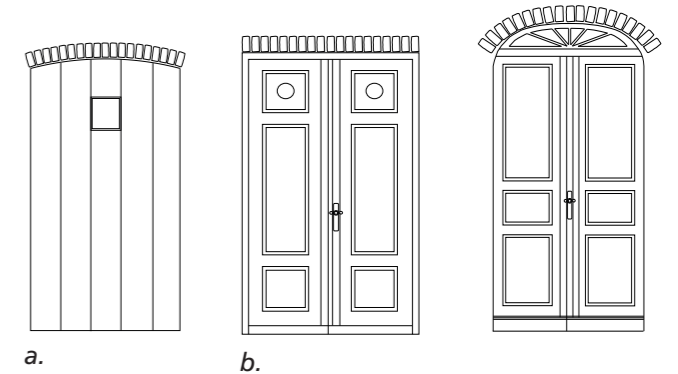
Mandø Byvej 15 (opført 1838, foto 1979) fremstår med simple buede vinduer med stabelhængsler fastgjort på karmen. Lugerne er muligvis mørkegrønne og stabelhængslerne er sorte.

Bolongvej 2 (opført 1800, foto 1979) fremstod med revleluge med rudeformede glug og stabelhængsler fastgjort på karmen. Over revlelugen ses et tredelt kittet trævindue med buet form, som følger arkengaffets murede stik.

Oprindelige døre

De traditionelle længehuse havde en brugsdør ind til stalden og en mere præsentabel dør ind til boligen. Brugsdøren var typisk en simpel ensfarvet revledør, som i nogle tilfælde var opdelt på tværs. Den var monteret med stabelhængsler og aflukket med et simpelt klinkefald eller dørgræb (se afsnit om døre). Den præsentable hoveddør var mere dekoreret end stalldørene. I mange tilfælde har man anvendt tofløjede revledøre med slagliste, som har været dekoreret med bemaling. På grund af ressourceknapheden har fyldningsdøre sandsynligvis været en sjældenhed på de ældste huse, og man har i stedet forsøgt at imitere fyldninger med bemaling i to eller flere farver jordfarvenuancer. Slaglisten blev ofte markeret i en lys farve. Hvor man har haft råd til fyldningsdør, fremstod de sandsynligvis med enkle profiler og simple dørgræb uden for meget dekoration. Som en særlig detalje havde en stor del af Mandøs døre glug (rude øverst i døren). De ældste døre er monteret på indersiden af muren i stedet for i selve dørhullet. Dette var praktisk i forhold til ly og læ, og giver en særlig dybde til facaden.

I modsætning til de ældste traditionelle længehuse havde længehuse fra slutningen af 1800-tallet og starten af 1900-tallet til gengæld tofløjede fyldningsdøre. Dørene havde to-tre fyldninger i hvert dørstykke, hvoraf den øverste ofte var af glas. I andre tilfælde var en ramme med små ruder placeret over døren. Dørene var enten bemalet med ådringer eller i mørke nuancer (muligvis blå, grøn rød) – enten som ensfarvet eller tofarvet med markerede fyldninger og slagliste (se s. 49). Ådringer er en malerteknik særligt benyttet i slutningen af 1800-tallet, hvor man ved særlige malerstrøg imiterer en specifik og mere ædel træsort, end den døren reelt er lavet af.

Mandø Byvej 24 (foto omkring 1900-tallet) fremstod med en repræsentativ, tofløjet dør med slagliste og fine runde glug foroven. Døren har været bemalet med to farver og enten været konstrueret som en enkel fyldningsdør eller en revledør med bemalede fyldningsdekorationer.

Mandø Byvej 34 (opført 1850, foto 1979) fremstår med en repræsentativ, tofløjet revledør med slagliste og fine runde glug foroven. Døren er dekorativt bemalet i tre forskellige farver, hvor slaglisten er markeret, og fyldningerne er malet på som dekoration.

Mandø Byvej 5 (opført 1830, foto 1979) fremstod med en simpel tværdelt revledør med brede planker, rundbuet glug og et muret stik og gesims. Denne type revledør er typisk for stalldørene på Mandø. Over døren anes spor efter et mindre atengaf.

Mandø Byvej 32 (opført 1870, foto 1979) er et eksempel på et traditionelt længehus. Døren er en tofløjet fyldningsdør med to fyldninger og en overramme med to ruder. Døren er monteret på indersiden som ved de ældre traditionelle længehuse og er malet med ådringsteknik (se s. 49).

Østre Toftevej 2 (opført 1906, foto 1948) ses her fra syd. I gavlen er en tofløjet fyldningsdør med glasfyldning øverst. Fyldninger og slagliste er markeret med en lys farve, og rammer og karm i en mørk nuance. Døren er ikke monteret på indersiden som ved de ældre traditionelle længehus, men i en dørkarm placeret i døråbningen. Vinduerne er torammede med tre ruder og sålbænk. Øverst i gavlen ses et rundt dekorativt støbejernsvindue.

Mandø Byvej 23 (opført 1900, foto 1948) er et af de nyere eksempler på et traditionelt længehus. Huset fremstod med torammede vinduer med tre ruder i hver ramme. Døren var en tofløjet fyldningsdør med glasfyldning øverst, malet i en mørk nuance med slaglisten markeret med en lys farve. Døren var ikke monteret på indersiden som ved de ældre traditionelle længehus, men en dørkarm placeret i døråbningen.

Kategori 2:

HISTORICISTISKE LÆNGEHUSE

Årstal: Ca. fra midten af 1800-tallet til begyndelsen af 1900-tallet

De historicistiske længehuse er karakteristiske fordi...

Disse nyere længehuse har tydeligt rod i den traditionelle byggeskik, men bærer samtidig præg af 1800-tallets stilart: historicismen. Den historicistiske periode fra ca. 1850-1915 er præget af nye industrielle produktionsmuligheder og byggematerialer (naturskifer, pandeplader, støbejern m.m.). Ofte er historicistiske villaer i byer og landsbyer præget af stor detaljerigdom, men på Mandø har de et mere enkelt udtryk som små længehuse uden unyttig dekoration. De historicistiske længehuse på Mandø var oprindeligt opført med blankt murværk i røde teglsten, men ligesom de traditionelle længehuse blev nogle af bygningerne senere kalket hvide. Modsat det traditionelle længehus er længerne kortere, bolig og stald er ofte adskilt og ikke placeret i samme længe.

Vestervej 11 (opført 1900, foto omkring 1900-tallet) er et godt eksempel på et nyere længehus med blankt murværk, murede sålbænke, saddeltag i naturskifer, et lille udhæng, muret skorsten i kip og tagrender samt nedløb i zink. Vinduerne er store, torammede med tre ruder i hver ramme og sprosser med kitfals. Karm og lodpost er malet i en mørk nuance, og rammer og sprosser er malet i en lidt lysere nuance. Både i tagfladen og facaden til højre ses støbejernsvinduer, hvilket også er tidstypisk. Døren er en bred, tofløjet fyldningsdør med tre profilerede fyldninger og en overramme med fire ruder og sprosser med kitfals. Døren er malet i en mørk nuance.

Vinduerne er større, dørene højere og bredere, rummene er dybere og har højere til loftet. Husene blev opført med et saddeltag i naturskifer med et lille udhæng samt tagrender og nedløb i zink. I nogle tilfælde anvendte man pandeplader eller listepap som tagdækning og enkelte er opført med tegltag. Bygninger i denne kategori blev opført med helgavl i blank mur og havde ofte murankre i gavlen og de fleste blev opført med muret sålbænk. Det eneste der brød tagfladen, var en skorsten i tagryggen og enkelte støbejernsvinduer i tagfladen. Der var ikke behov for atengaf, da bygningerne ikke var opført med stråtag.

Facadedetaljerne kom til udtryk i de murede friser, gesisser, sålbænke og vinduesindfatninger.

Oprindelige materialer

Tegl, træ, støbejern, pigsten, naturskifer/pandeplader/listepap, zink

Vestervej 1, Mandø Skole (opført 1910, foto 1979) er et godt eksempel på et nyere længehus med blankt murværk, murede sålbænke, saddeltag i naturskifer, murede skorstene i kip og tagrender samt nedløb i zink. Vinduerne er store dannebrogsvinduer med sprosser og kitfals i de nederste rammer. Vinduerne er malet hvide, hvilket ofte ses ved bygninger fra starten af 1900-tallet. Et lille støbejernsvindue kan skimtes i tagfladen. Dørene er brede, tofløjede fyldningsdøre med tre profilerede fyldninger. De har begge vinduer over dørene bestående af tre ruder opdelt af to mindre lodposter og er malede i en mørk nuance.

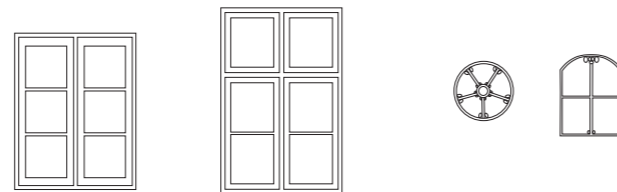
Vestervej 27 (opført 1877, foto ca. starten af 1900-tallet) er et af de ældste eksempler på et nyere længehus med blankt murværk, murede sålbænke, sadeldag og muret skorsten i kip. Huset er allerede på billedet delvist pudset op og kalket hvidt. Enten er huset opført med pandeplader som på billedet eller muligvis en anden tagtype (f.eks. naturskifer). Vinduerne er store, torammede trævinduer med tre ruder i hver ramme samt sprosser og kitfals. Vinduerne er malet hvide, men har muligvis tidligere været malet i en mørkere nuance. Gavlen fremstår med murankre. En særlig detalje er de murede indfatninger omkring vinduerne, som ikke ses andre steder på Mandø.

Mandø Byvej 26 (ombygget 1900, foto ca. starten af 1900-tallet) fremstod som et typisk eksempel på et nyere længehus med blankt murværk, et lille udhæng og murede sålbænke. Huset har ikke en synlig sokkel men fremstår med pigstensbelægning. Vinduerne til venstre sidder langt fremme i facaden, de har samme højde og muret stik som døren og er store dannebrogsvinduer med sprosse i nederste ramme. Vinduerne til højre sidder ikke lige så langt fremme i facaden, de er mindre, torammede vinduer med tre ruder i hver ramme. En unik detalje er den murede tandsnitsfrise (detalje øverst i facaden til højre), som ikke ses andre steder på Mandø. De forskellige variationer i facaden tyder på, at huset har gennemgået ændringer. Huset er muligvis opført i slutningen af 1800-tallet og efterfølgende bygget om. På et tidspunkt i 1900-tallet er huset igen bygget om med en anden type vinduer og døre, øget facadehøjde samt tegltag med halvvalm (se s. 36).

Oprindelige vinduer

Fælles for alle vinduerne i de nyere længehuse er, at de generelt er en del større end vinduerne i de traditionelle længehuse. De er opført med torammede trævinduer med tre ruder i hver, sprosser med kitfals og blæst glas (se s. 44). I nogle tilfælde ses i stedet store dannebrogsvinduer med sprosse i nederste ramme. Nogle steder fremstår husene med støbejernsvinduer enten i form af et tagvindue eller et staldvindue med dekorative detaljer.

Oprindelige døre

De nyere længehuse havde brede, tofløjede fyldningsdøre. Dørene havde to-tre fyldninger i hvert dørstykke, hvoraf den øverste ofte var af glas. Andre gange var en ramme med små ruder placeret over døren. Fyldningerne fremstod med en højere detaljeringsgrad og med flere dekorationer end hos de traditionelle længehuse. Dørene var typisk malet i mørke nuancer (muligvis blå, grøn, rød) – enten som ensfarvet, tofarvet med markerede fyldninger og slagliste eller bemalet med ådringer. Ådringer er en malerteknik særligt benyttet i slutningen af 1800-tallet, hvor man ved særlige malerstrøg imiterer en specifik træsort.

Vestervej 27 (opført 1877, foto 1979) har stadig den originale dør fra 1800-tallet. Den er et fint eksempel på en tofløjet fyldningsdør med ruder og sprosser i øverste ramme. Både fyldninger og dørgreb er detaljerede. Døren var oprindeligt malet i en ensfarvet mørk nuance.

Kategori 3:

TREMPELLADER

Årstal: Ca. fra slutningen af 1800-tallet til begyndelsen af 1900-tallet

Trempelladerne er karakteristiske fordi...

Trempelbyggeri er en konstruktionstype, som stammer fra Nordtyskland. En trempel er en støttestolpe, som er placeret mellem bjælke og spær, for at give ekstra højde til loftsrummet. Særligt i overgangen til det 20. århundrede blev denne konstruktion benyttet i Danmark, særligt i Sønderjylland og Vadehavsområdet. På Mandø blev den eksisterende bebyggelse suppleret med lader i den tidstypiske trempelkonstruktion – enten som en ombygning af eksisterende staldbygninger eller som tilbygning til længehuse. Konstruktionen tillod højere facader, og industrialiseringens lette tagmaterialer (naturskifer, pandeplader og tagpap) muliggjorde en lavere taghældning med udhæng og synlige spærrender. Bygningerne fremstod oprindeligt fuldmurede i røde teglsten som de traditionelle længehuse, men ligesom længehusene blev en del af trempelladerne senere kalket hvide. Nogle af laderne fik tilføjet andre facadematerialer så som træbrædder eller pandeplader (f.eks. ved ombygning af en gammel stald). Ofte fremstod murværket med en gesims i samme højde som etageadskillelsen. Trempelladerne fremstod ikke med tagvinduer eller kviste, men enkelte har en muret frontkvist (typisk en kvist muret op over en port som en del af facaden). Trempelladerne fremstod i nogle tilfælde med murede sålbænke, i andre tilfælde uden sålbænke hvor vinduerne i stedet var placeret helt fremme i flugt med facaden som ved de traditionelle længehuse. Trempelladerne på Mandø ses i dag også som fritstående bygninger, fordi det oprindelige længehus er revet ned.

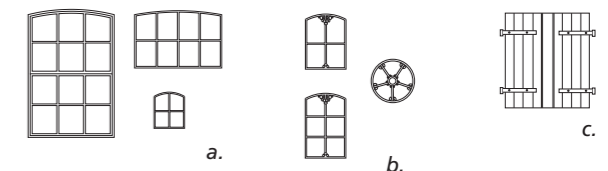
Trempelladerne er udformet ud fra at skulle opfylde praktiske formål og har dermed en mere grov karakter end længehusene. Samtidig har de også en ydmyg fremtoning præget af gedigne materialer og godt håndværk. Ydermere står de som gode eksempler på 1800-tallets industrialisering med detaljerede støbejernsvinduer, store revleporte, høje facader og lav taghældning udført med tidens metoder og materialer.

Oprindelige materialer

Tegl, træ, naturskifer/tagpap/pandeplader, støbejern, smedejern, pigsten

Oprindelige vinduer

Fælles for vinduerne i trempelladerne er, at de hovedsageligt er af støbejern (i nogle tilfælde smedejern). 1800-tallets nye metoder gjorde det muligt at støbe vinduer frem for at smede dem. Dette gav mulighed for at masseproducere og lave støbeforme med detaljerede udsmykninger. Støbejernsvinduerne fremstår både i enkle udgaver og mere detaljerede versioner, de har alle sprosser og små ruder, men i forskellig størrelse og antal. En del af trempelladerne fremstod også med revleluger, hvor der var hølft.

Oprindelige døre

Trempelladerne fremstod med simple, ensfarvede revledøre og -porte i forskellig størrelse alt efter praktiske behov. En del af dem var udført med glug. De var ofte fæstnet med stabelhængsler direkte på facadens yderside eller på en dørkarm (se afsnit om døre s. 46).

Trempellader bygget til vinkelret på et traditionelt længehus

Billedet fra Midtvej 6 (foto ca. starten af 1900-tallet) fortæller om en tydelig udviklingshistorie, hvor der er blevet bygget til efter behov. Trempelladen er sandsynligvis startet som en tilbygning i traditionel byggeskik. I slutningen af 1800-tallet har man forhøjet staldlåde med en trempelkonstruktion, hvor man har anvendt bræddebeklædning i trempelstykket over murstenene. Trempelladen fremstår med store revleporte, enkelte støbejernsvinduer og et naturskifertag med et forholdsvist stort udhæng. På tagfladen ses tre lave tagryttere.

Østre Toftevej 2 (foto ca. starten af 1900-tallet) er et eksempel på en trelænget gård, som danner en u-form. To ud af de tre længer er trempelkonstruktioner. Trempelladen fremstår med en høj facade i blank mur med røde teglsten, tag i pandeplader, et lille udhæng med synlige spærender, murede sålbænke og en gesims ved etageskiftet. Bygningen fremstår med stor revleport, høje smede- eller støbejernsvinduer med tolv ruder samt et rundt dekorativt støbejernsvindue i gavlens top.

Mandø Byevej 24 var et eksempel på et traditionelt længehus (senere nedrevet, foto ca. starten af 1900-tallet), hvor der i slutningen af 1800-tallet blev tilføjet en trempellade direkte på den gamle længe. Muligvis er der bygget videre på dele fra en ældre staldbygning. Trempelladen fremstår med en høj hvidkalket facade, tag i naturskifer, et lille udhæng med synlige spærender, murede sålbænke enkelte steder og en gesims ved etageskiftet. Bygningen fremstår med revleluger, -døre og -porte samt smedejernsvinduer og 1800-tallets karakteristiske støbejernsvinduer (se side 50).

Mandø Kirkevej 4 (foto ca. starten af 1900-tallet) er endnu et eksempel på en trempelkonstruktion, som i dette tilfælde er bygget ovenpå resterne af en gammel lade. Trempelladen er en tilbygning til et traditionelt længehus og er særlig unik ved, at man har benyttet 1800-tallets industrielle pandeplader både til tag og til dele af facadebeklædningen. Dette er også en del af kultur- og udviklingshistorien på Mandø.

Kategori 4:

NYERE STUEHUSE - MURERMESTERVILLAER

Årstal: Ca. fra begyndelsen til midten af 1900-tallet

Murermestervillaerne er karakteristiske fordi...

Murermestervillaerne på Mandø er opført i starten af det 20. århundrede og har ligesom længehusene rod i den traditionelle byggeskik. Til gengæld er de korte, høje og har udnyttet tagetage. Det helt særegne ved denne kategori er, at det gennemgående materiale er røde tegl både i tag og facade. De er enten opført som en villa, et stuehus eller en ombygning af et ældre længehus. De fremstår med halvvalmet tegltag, enkel muret skorsten i kip og blank mur i røde sten. Murermestervillaerne er opført uden udhæng, med opskalket tag (det lille svaj ved tagfoden), en dekorativ taggesims samt tagrender og nedløb i zink. Tagfladen er i de fleste tilfælde ubrudt, hvor der kun enkelte steder er små støbejernsvinduer. De yngste huse fremstår i nogle tilfælde med helgavl i stedet for halvvalm. På Mandø er der enten anvendt røde vingetegl eller falstagsten. Vinduerne er ofte placerede næsten i flugt med facaden, og husene er ofte opført med sålbænk i teglsten eller med teglklinker. Over døre og vinduer er oftest et enkelt muret stik eller en tegloverligger (armering over dør, som gør det muligt at lave en åbning uden et muret stik). Murermestervillaerne er ligesom længehusene og trempelladerne præget af gedigne materialer og godt håndværk.

Oprindelige materialer

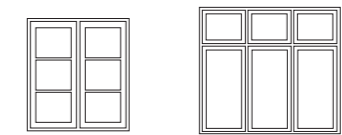
Tegl, træ, klinker

Oprindelige døre

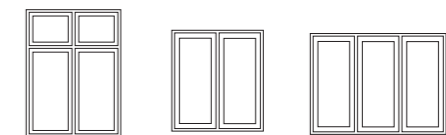
De ældste huse i denne kategori fremstod ofte med fyldningsdøre hvor øverste del var en sprosseinddelt glasfyldning. De nyeste huse i denne kategori fremstod med brede fyldningsdøre med to fyldninger, hvoraf den øverste var en glasrude. Det murede stik over døren kunne variere fra en simpel til en mere detaljeret variation.

Oprindelige vinduer

Der er mange forskellige typer af vinduer i de nyere stuehuse, men fælles for dem er, at de alle har store ruder. Fælles for husene er også, at de ofte har forskellige vinduesstørrelser, men alle vinduerne har samme type ramme (a. og b.). Vinduerne fremstod som kittede trævinduer, hvor de ældste er torammede vinduer med trerudet ramme (a.). I de nyere vinduer er der enten dannebrogsvinduer i to-tre fag (b.) eller helt enkle to- eller trerammede vinduer med uopdelte rammer (c.).

a.

b.

c.

Mandø Byevej 26, Mandø Kro (opført 1900, foto 1979) er et eksempel på et længehus, som har gennemgået flere ombygninger. Nogle af de ældste vinduer ses i gavlen og tandsnitsfrisen er et levn fra det oprindelige længehus. Det er derfor en blanding af forskellige kategorier og kan ikke helt defineres som villa – omvendt har det mange fællestræk med murermestervillaen. Huset fremstår med halvvalmet og opskalket tag (det lille svaj ved tagfoden), røde falstagsten, blankt murværk og en enkel skorsten i tagryggen. Huset er et godt eksempel på, hvordan man på Mandø altid har brugt de forhåndenværende materialer, genbrugt og bygget videre på det man havde.

Mandø Byvej 26, Mandø Kro (opført 1900, foto 1979) er et eksempel med mange forskellige vinduer fra forskellige tider. Her ses vinduer fra starten af 1900-tallet med et til tre fag, overramme, sprosser og kitfals. Vinduerne er malede i en mørk nuance, udført med ruder i cylinderglas (se s. 42), tophængte overrammer og sålbænke i teglsten. Over vinduerne ses en tegloverligger. Døren er en form for revledør med et øvre parti af ruder og sprosser. Døren synes at have samme nuance som vinduerne, og døråbningen har en nyere muret indfatning.

Vestervej 29 (opført 1938, foto 1948) er et godt eksempel på en muremestervilla. Huset er velproportioneret og enkelt, taget er halvvalmet, opskalket og med tegltag. Tagfladen brydes kun af en muret skorsten og facaden fremstår i blankt murværk. Huset fremstår med hvidmalede vinduer med tre ruder i hver ramme, sprosser og kitfals. Denne type anvendes også på de traditionelle og nyere længehuse. På dette hus anvendes den traditionelle ramme både i to, tre og fire fag.

Mandø Byvej 24 (opført 1939, foto 1979) er et godt eksempel på en muremestervilla. Huset er velproportioneret med en centreret gavlkvist, taget er halvvalmet, opskalket og tækket med tegl. Tagfladen brydes kun af en muret skorsten, og facaden fremstår i blankt murværk. Vinduerne er malet hvide, og døren er malet i en mørk nuance. Der er anvendt en vinduestype med tre ruder i hver ramme, sprosser og kitfals, som også kan ses ved både de traditionelle og nyere længehuse. På dette hus anvendes den traditionelle ramme både i to, tre og fire fag.

Annelbankevej 4 (opført 1954, foto 1948) er et af de yngste huse i denne kategori. Det er opført med blankt murværk, opskalket tegltag uden udhæng og en enkel skorsten i tagryggen. Huset er generelt mere forenklet end de ældre huse i denne kategori. I stedet for halvvalm fremstår bygningen med helgavl. Vinduerne fremstår ligeledes enkle med fire rammer og store ruder.

Kategori 5:

ØVRIGE HUSE

Årstal

Ca. 1950-og frem til i dag

De øvrige huse kan beskrives som...

Murstensvillaer, parcelhuse, sommerhuse, nyopførte huse, nyere maskinhuse, skure og lignende. Denne kategori udgør de huse, som ikke indgår i kategorierne 1-4.

En del bygninger på Mandø er opført i efterkrigstiden og udgør et nyere lag i Mandø's historie, som fortæller om velfærdsstatens opblomstring. Disse huse omfatter både parcelhuse, nyere villaer samt maskinhuse og skure opført i perioden. På Mandø er disse pt. ikke udpeget som bevaringsværdige, men de er generelt meget velbevarede og fremstår i god stand. Denne periodes bygninger adskiller sig fra de øvrige ved, at de ikke har særlige egnspræg. Til gengæld fortæller husene om en tendens, som fandt sted i hele landet på dette tidspunkt – et byggeboom af parcelhuse.

De første parcelhuse fra 1950'erne har lidt til fælles med de yngste muremestervillaer, da de ofte er udført med blankt murværk og rødt tegltag. Husene adskiller sig generelt ved et stort udhæng med synlige spærender, markante sternbrædder, store vinduer med store ruder

Mandø Byvej 13 (opført 1952, foto 1979) er et eksempel på en murstensvilla på Mandø. Ligesom de traditionelle huse på Mandø har denne bygning et stejlt saddeltag, blankt murværk i røde tegl, røde tagsten og skorsten i tagryggen. Det adskiller sig ved at have et markant udhæng, sternbrædder, synlige spærender samt nye typer af vinduer og døre.

og tidens nye byggematerialer som bølgeeternit og kunstsifer. Samtidig gik man fra kulbrændte røde teglsten til gule maskinsten brændt med gas (se s. 40), hvilket resulterer i en anden og mere ensartet overflade end de traditionelle materialer. Materialet var ofte tegl, træ, klinker, bølgeeternit/kunstsifer, beton. Vinduerne i parcelhusene fremstod oprindeligt i mørkmalet træ med en smal ramme og ofte var disse vinduer kvadratiske. Parcelhusenes døre fremstod oprindeligt i træ, og nogle gange med en rude i glas. Detaljerne er ofte meget raffinerede med spinkle karme, linjer der går igen og dørgræb i gode, holdbare materialer.

Maskinhuse fra samme periode er ofte opbygget af gasbetonvægge med tag i bølgeeternit eller blikplader i rød, grøn eller grå.

Udover parcelhusene er der en del sommerhuse i sortmalet træ på Mandø – både ældre og nyere. De er små, lave og har materialemæssige fællestræk med Mandø's mange skure, da de er opført i sortmalet træ.

Få bygninger på Mandø er relativt nyopførte. En del af disse er opført som længehuse med sort paptag, og har dermed en form- og materialemæssig sammenhæng med Mandø's historicistiske længehuse.

Vestervej 25 (opført 1961, foto 1979) er et godt eksempel på 1960'ernes parcelhus. Dette er et typehus, som ikke har rod i den traditionelle byggeskik. Huset er enkelt, praktisk. Det adskiller sig dog fra de traditionelle huse, da det er opført i gule maskintegl og har tag i bølgeeternit, en lav taghældning med stort udhæng, skorsten midt i tagfladen og nye typer af vinduer og døre.

Maskinhuset på Mandø Byvej 9 (foto 1979) er et eksempel på en bygning opført i gasbeton/betonblokke og bølgeeternit, som typisk blev brugt til bygninger i 1960'erne. Gasbeton er et praktisk materiale, da det er diffusionsåbent og let at bygge med, men visuelt adskiller det sig fra de traditionelle materialer, da det ikke ældes på en smuk måde.

Mandø Byvej 43 (foto 1979) var et eksempel på et sommerhus, som var opført i sortmalet træbeklædning og havde en fællesnævner med Mandø Mølle. Dette var et stilfærdigt eksempel på en nyere bygning, som dengang var moderne. Huset er nu nedrevet og erstattet med et nyt hus.

Mandø Byvej 17 (foto 2019) er et godt eksempel på et nyopført hus, som er inspireret af Mandøs længehuse. Det tilpasser sig i omgivelserne både med sine materialer og sin form. Det er lavet som et hus for sig ved siden af et originalt længehus, men med en fin respektafstand.

Tilpassede huse, nyere huse som indskrives sig i landskabet

DEL 2 INDEN DU GÅR I GANG MED ISTANDSÆTTELSE

HVAD ER BEVARINGSVÆRDI?

Kort sagt er bevaringsværdier en vurdering af, hvad der er værd at bevare for fremtiden – både arkitektonisk, kulturhistorisk og miljømæssigt:

- **Arkitektonisk værdi**, kan være husets facaderytme (placeringen af døre og vinduer), materialer, bygningsdetaljer, kvaliteten af håndværk, proportioner m.v.
- **Kulturhistorisk værdi**, kan være om bygningen har egenskarakteristiske træk, om der er tale om en særlig bygningstype, om man kan se bygningens historiske udvikling, om der er bevaret originalt materiale m.v.
- **Miljømæssig værdi**, kan være at man zoomer ud og kigger på omgivelserne, hvad bygningen har af betydning fysisk i landskabet eller byen, om bygningen er en del af en større helhed m.v.

Bærende bevaringsværdier

Bærende bevaringsværdier er en opsummering af de arkitektoniske, kulturhistoriske og miljømæssige værdier. De enkelte bygningers bærende bevaringsværdier er vigtige at bevare for at værne om unikke kulturmiljøer som Mandø.

Vestervej 10

Mandø Byvej 34

Mandø Byvej 34

Sdr. Strandvej 2

Mistede bevaringsværdier

Mistede bevaringsværdier benyttes her i vejledningen som begreb for det, som ikke længere er som oprindeligt. Dette kan være hvis det originale tag, vinduer eller døre er blevet udskiftet.

Reetablering

Man kan aldrig få de originale elementer tilbage, men man kan nærme sig husets oprindelige karakter ved en istandsættelse. Dette kan man gøre ved at vælge elementer tilsvarende de oprindelige i udformning, materiale, kvalitet og håndværksmæssig metode. En lille ændring kan gøre en stor forskel (se eksempler s. 32-35).

VÆRD AF HUSKE PÅ

- Historiske fotos rummer en stor mængde viden om, hvordan husene oprindeligt har set ud.
- Ved at bevare eller genetablere bygningens oprindelige udtryk, er man med til at forstærke den lokale identitet.
- Traditionelle byggematerialer, konstruktioner og håndværksmetoder er forfinet igennem århundrede og udviklet til at være langtidsholdbare og af høj kvalitet.
- Genbrug af de eksisterende originale materialer kan være en god langsigtet løsning – både for økonomi, bæredygtighed og kulturmiljø. Genbrug har til alle tider været en del af kulturen på Mandø.
- En udskiftning, tilbygning eller ny bygning kan udføres, så den lever op til nutidige krav og behov, men samtidig respekterer og harmonerer med det historiske kulturmiljø. Dette kan f.eks. gøres ved at benytte traditionelle materialer og finde inspiration i den lokale byggeskik.
- Det kan være en god idé at tænke i langsigtede løsninger, for at få ens hus til at leve så længe som muligt. Det kan være en økonomisk gevinst på den lange bane frem for en billig løsning her og nu.
- Det kan være en god hjælp at lægge en handlingsplan, hvor man prioriterer de forskellige istandsættelsespunkter – både økonomisk og tidsmæssigt. Måske trænger vinduerne til en reparation snarest, hvor taget måske sagtens kan holde 10-15 år endnu. Det kan give både overblik, tid og luft til at træffe velovervejede beslutninger.
- De små ændringer kan gøre en stor forskel. Man behøver ikke nødvendigvis at tænke i store gennemgribende renoveringer, men man kan i stedet tage et skridt ad gangen i sit eget tempo.

EN GOD OPSTART

For at få en god start på en istandsættelse, kan man overordnet følge tre trin. Formålet med de tre trin er at danne et overblik over, hvordan ens hus har set ud, og hvad der er sket af ændringer i løbet af tiden.

Ud fra historiske fotos kan man vurdere, hvad der er bevaret, hvad der ikke længere er som oprindeligt, og hvad man for fremtiden kan gøre for at sikre eller forstærke bevaringsværdierne.

1. Historiske fotos - Hvordan har bygningen set ud?

Mandø Museums billedarkiv, mandoemuseum.dk

2. Hvad er værd at bevare for fremtiden? Hvad kan reetableres?

Notér bevaringsværdier ved at sammenligne historiske fotos med bygningens fremtræden i dag. Hvad er bevaret? Hvad er lavet om? Hvad kan reetableres? Her kan du benytte stikordslisten og skemaet til udpegning af bevaringsværdier.

3. Hvad kan laves af ændringer i fremtiden?

Efter at have noteret bevaringsværdierne, kan man lave en plan for, hvad der skal laves for fremtiden. Alt efter økonomi og behov kan man lave en kortere eller længere plan (2, 5, 10, 15 år...). Husk på, at de små ændringer gør den store forskel. Det er bedre at tage det lidt ad gangen, end at planlægge mere end man kan overkomme.

Stikordsliste til bevaringsværdier

Pigstensbelægning omkring bygningen
Den ubrudte tagflade uden kviste eller tagvinduer
Tag uden udhæng
Tag med et lille svaj ved tagfoden (opskalkning)
Stråtag
Tegltag (alternativ til stråtag)
Naturskifertag (på de nyere længehuse)
Originalt blankt murværk i rød tegl
Fuger i kalkmørtel
Taggesims
Murede stik over vinduer og døre
Kalket facade (alternativ til blank mur)
Atengaf
Muret skorsten i tagryggen
Kittede vinduer
Vinduer placeret i flugt med facaden uden sålbænke
Tofløjet fyldningsdør
Smedejernsvinduer
Støbejernsvinduer
Revlsluger og porte
Revledøre
Originale hængsler på døre og vinduer
Murankre
Placering og størrelse af dør- og vindueshuller
Rygningstype på stråtag
Sålbænke under vinduerne
Tilføj evt. selv flere stikord på baggrund af beskrivelsen af den relevante bygningskategori, dit hus tilhører (vejledningen del 1).

SKEMA TIL UDPEGNING AF BEVARINGSVÆRDIER

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER Hvad er bevaret, som det var oprindeligt?	MISTEDE BEVARINGSVÆRDIER Hvad er ikke længere bevaret, som det var oprindeligt?

EKSEMPLER PÅ BESKRIVELSE AF BEVARINGSVÆRDIER

– SMÅ ÆNDRINGER GØR DEN STORE FORSKEL

MANDØ KIRKEVEJ 1

HISTORISKE FOTOS AF MANDØ KIRKEVEJ 1 (KATEGORI 1: TRADITIONELT LÆNGEHUS)

Beskrivelse af bevaringsværdier – hvad er bevaret, som det var oprindeligt?

- Den ubrudte tagflade
- Halwalmet tag uden udhæng
- Kalket facade
- Skorsten i tagryggen (dog ikke den originale)
- To af de originale vinduer
- En revleluge
- En revledør
- Originale hængsler
- Murankre
- Vindueshullerne er bevaret
- Dørhullerne er bevaret
- Huset har ingen sålbænke, men vinduerne flugter med facaden

Mistede bevaringsværdier – hvad er ikke længere som oprindeligt?

- Stråtaget er udskiftet med bølgeeternit
- Atengaffet er nedrevet
- Dobbeltfløjet dør er udskiftet
- Skorsten er nedrevet/udskiftet
- En del vinduer er udskiftet
- Nogle hængsler er udskiftet
- Ladebygningen er stærkt ombygget

De små ændringer gør den store forskel

Mandø Kirkevej 1, som huset fremstår i dag

Mandø Kirkevej 1, eksempel på istandsættelse
Ved at lave små ændringer, kan huset nærme sig sit oprindelige udtryk. Dette er en visualisering, hvor tilbygningens gavl og skorstenen er kalket hvid som resten af bygningen. Taget er fortsat i bølgeeternit, men ved at vælge et tag med samme mørke farve som et stråtag, bliver den ubrudte tagflade fremhævet og giver et mere roligt og enkelt udtryk til huset. Tagfladens enkle udtryk medvirker til, at husets øvrige bevaringsværdier (f.eks. vinduer og døre) i højere grad bliver synlige.
En større istandsættelse vil kunne omfatte et nyt stråtag med genopmuring af den oprindelige skorsten og arkengaf over hoveddøren samt en renovering af de bevaringsværdige oprindelige vinduer.

VESTERVEJ 8

HISTORISKE FOTOS AF VESTERVEJ 8 (KATEGORI 3 HISTORICISTISKE HUSE)

Beskrivelse af bevaringsværdier – hvad er bevaret, som det var oprindeligt?

- Det blanke murværk i røde teglsten
- Fuger i kalkmørtel
- Kalket gesims
- Næsten alle vindueshuller
- Næsten alle dørhuller
- Kittede vinduer
- Murankre i gavlen
- Støbejernsvinduer
- Skorsten (dog ikke den originale)

Mistede bevaringsværdier – hvad er ikke længere som oprindeligt?

- Den ubrudte tagflade (pga. ovenlysvindue)
- Det oprindelige tag er udskiftet med bølgeeternit
- Den oprindelige tagform, da huset har fået et stort udhæng, som skjuler gesimsen
- Nogle få vinduer er udskiftet med nyere i plastik
- Den vestligste del af huset med hoveddøren er nedrevet.

De små ændringer gør den store forskel

Vestervej 8, som huset fremstår i dag

Vestervej 8, eksempel på istandsættelse
Dette er en visualisering af, hvordan huset kan komme til at se ud ved nogle få ændringer. Det oprindelige tag var lagt i naturskifer, men eksemplet her tager udgangspunkt i et budget med mindre råderum. Tagtypen er derfor stadig bølgeeternit, men forskellen er, at udhænget er gjort mindre, så det i højere grad svarer til det oprindelige. Det har den effekt, at tagfladen kommer ind til bygningskroppen igen og synliggør de bevarede bygningsdetaljer (f.eks. den kalkede gesims). Herudover er tagvinduet udskiftet til en mindre type med sort ramme. Når tagvinduer og inddækning er sorte eller har samme farve som taget, falder de mere i et med tagfladen og bliver knap så iøjnefaldende.
En større istandsættelse vil kunne omfatte et nyt tegltag og en genopførelse af vestgavlen med vinduernes og hoveddørens oprindelige placering.

MANDØ BYVEJ 1, BRUGSEN

HISTORISKE FOTOS AF MANDØ BYVEJ 1 (KATEGORI 3 HISTORICISTISKE HUSE)

Mandø Brugs ca. 1930

Mandø Brugs 1979

Mandø Brugs 2019

Forslag til Mandø Brugs nye udseende

Beskrivelse af bevaringsværdier – hvad er bevaret, som det var oprindeligt?

- Selve den gamle brugsbygning og dens facader/ vindues- og dørhuller
- Den originale tagform
- Facaden i blanke tegl

Hvilke ændringer er der foretaget?

Renoveringen omfattede en delvis tilbageføring af facaderne på den bygning som Brugsen i 1919 flyttede ind i, samt en facadebearbejdning af den nyere tilbygning fra 1965, så den harmonerer bedre med den oprindelige gamle bygning.

- En udskiftning af alle vinduer til de oprindelige småsprossede vinduer
- En udskiftning af alle yderdøre til en model der er magen til en oprindelige Mandø-dør fra den tid.
- En genskabelse af den stærkt ombyggede østgavl. Gavlen opmures med sine støbejernsvinduer, gavlluge med skodder og hejseværk.
- Bølgeaternittaget udskiftes med vingetegl.
- Bygningens to skorstene genopsættes
- En ny vareindlevering i bygningens oprindelige stil etableres i nordfacaden for at lette vareindleveringen.
- Den oprindelige, men nu tilmurede, vareindlevering i østgavlen markeres igen i gavlen og de oprindelige portlæger genskabes og monteres
- Brugsens nyere tilbygning beklædes med sortmalet træ, ligesom bølgeaternittaget udskiftes med tagpap.

Mandø Brugs som huset fremstår i dag

VESTERVEJ 29

HISTORISKE FOTOS AF VESTERVEJ 29 (KATEGORI 4: MURERMESTERVILLAER)

Beskrivelse af bevaringsværdier – hvad er bevaret, som det var oprindeligt?

- Det blanke murværk i røde teglsten
- Fuger i kalkmørtel
- Gesims
- Det originale tegltag
- Den originale tagform uden udhæng med halvvalm og opskalkning (det lille svaj ved tagfoden)
- Sålænke i klinker
- Vindueshuller
- Dørhuller

Mistede bevaringsværdier – hvad er ikke længere som oprindeligt?

- Den ubrudte tagflade (pga. tagvindue)
- Skorstenen er fjernet.
- Vinduestypen
- Dør

De små ændringer gør den store forskel

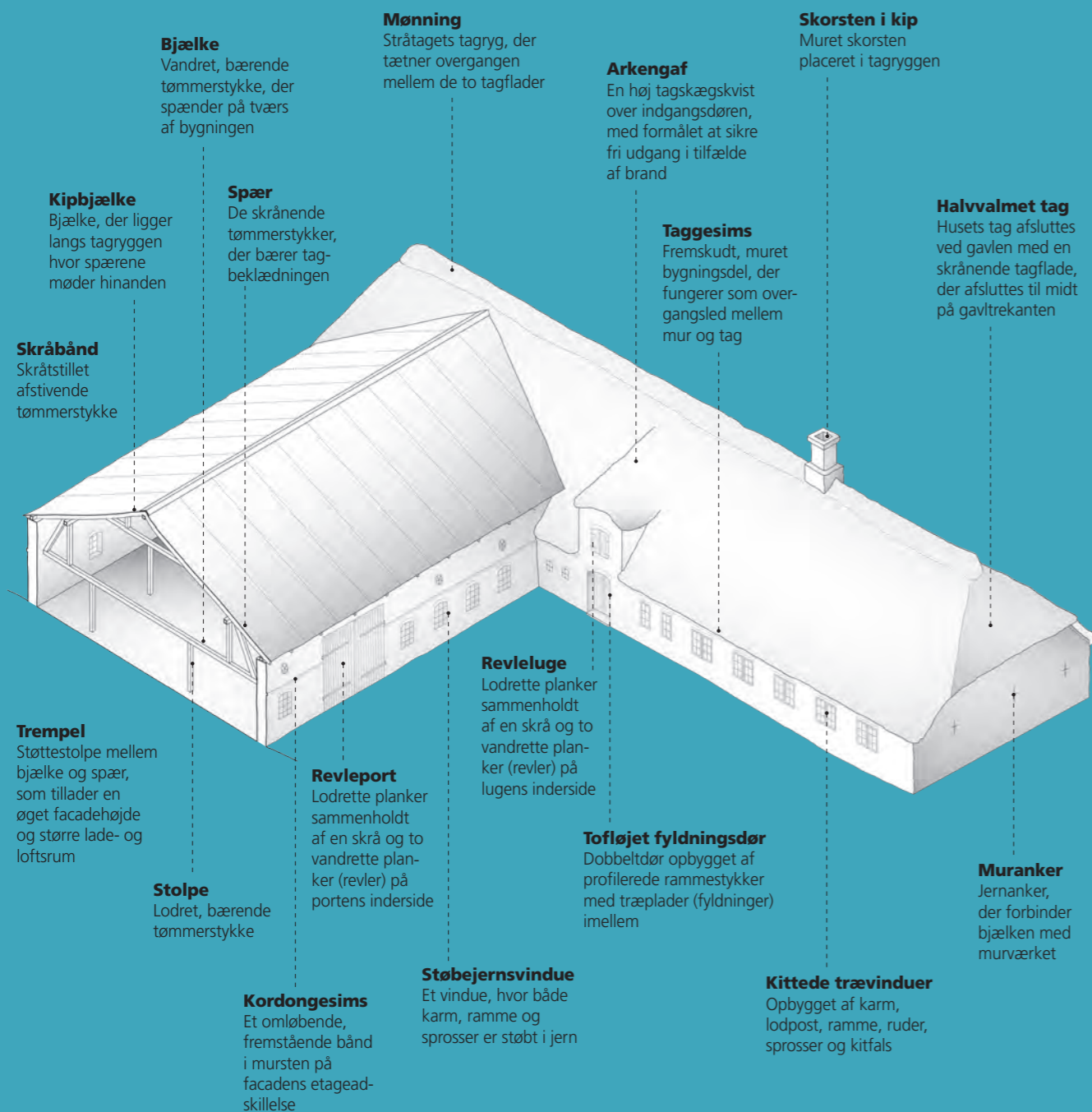
Vestervej 29, som huset fremstår i dag

Vestervej 24, eksempel på istandsættelse
Dette er en visualisering af, hvordan huset kan komme til at se ud ved nogle få ændringer. Vinduerne i plastik er her blevet udskiftet med kittede vinduer af samme ensartede type som de oprindelige. Yderligere kunne det overvejes om skorstenen skulle genopføres og tagvinduet udskiftes med en mindre model eller flere mindre, der så blev placeret harmonisk i forhold til husets øvrige vinduer.

GODE RÅD TIL ISTANDSÆTTELSE PÅ MANDØ

BYGNINGSBEGREBER

TAG

Tagets materiale og udformning

Den mest anvendte tagtype på Mandø har oprindeligt været stråtag, men efter 1800-tallet er flere tagtyper kommet til. Tagets materiale, konstruktion og udformning samt den ubrudte tagflade har en stor betydning for husets samlede udtryk.

Materiale

Hvis man ønsker at bevare husets oprindelige udtryk, kan man vælge det tagmateriale, som huset oprindeligt blev opført med (f.eks. stråtag). Hvis man ikke ønsker det oprindelige materiale, kan man overveje et andet traditionelt materiale (f.eks. rød vingetegl). Alternativt kan man overveje et materiale, som har et neutralt udtryk, og som kan tilpasses så tagets oprindelige udformning bevares (f.eks. tagpap).

Konstruktion og udformning

Uanset om man vælger det traditionelle eller et nyere materiale, har det stor betydning for husets udtryk at bevare den oprindelige konstruktion og udformning. Hvis huset f.eks. er opført med stejlt saddeltag, halvvalm eller opskalkning (et lille svaj ved tagfoden) ændrer huset fuldkommen karakter, hvis der i stedet anvendes et nyt tag med udhæng. Hvis man ønsker at bevare eller genskabe husets oprindelige udtryk, er det derfor vigtigt at bevare tagets udformning, som det fremstod oprindeligt – også selvom man vælger et nyt tagmateriale.

Den ubrudte tagflade

Noget særligt karakteristisk ved ældre huse er, at tagfladen ofte er helt ubrudt. Det vil sige, at der f.eks. ikke er store og mange ovenlysvinduer i taget, eller kviste som ikke er typiske for Mandø, men tagfladen er hel og urørt. Dette skyldes, at man i ældre ejendomme anvendte loftet til praktiske anliggender som høløft, karlekammer eller lignende. Den ubrudte tagflade har derfor både stor betydning for den kulturhistoriske fortælling og bygningens udtryk – også selvom man vælger et nyt tagmateriale.

Udnyttelse af tagetage

Hvis man ønsker at bevare det oprindelige udtryk, kan man overveje at benytte vinduesåbninger i gavlen og atengav frem for at bryde tagfladen med ovenlysvinduer eller kviste. Det kræver, at de har en størrelse, så de kan fungere som redningsåbninger og giver nok lysindfald. Hvis man ønsker at udnytte tagetagen, kan man overveje at indrette værelser med funktioner, som kræver mindre lysindfald (f.eks. tv-stue, bibliotek, computerrum, soveværelse og lign.). Samtidig kan man vælge at indrette værelser som kræver mere dagslys i rum med større lysindfald i stueetagen (f.eks. stue, køkken, kreativitetsrum, atelier, kontor og lign.). På den måde indretter man sig ud fra husets iboende kvaliteter og samtidig kan man bevare den ubrudte tagflade.

Tagkonstruktion

En af forudsætningerne for et godt og tæt tag er en stabil, bæredygtig tagkonstruktion og et godt undertag. I mange tilfælde kan man nøjes med at forstærke den eksisterende tagkonstruktion frem for at udskifte den. Dette er særligt nødvendigt, hvis man udskifter taget til et tungere et af slagsen. Kig på gamle fotos for at se, hvordan taget oprindeligt så ud. Var der halvvalmede gavle eller var der hele gavle? Hvor stort var tagudhængen? Nogle gange er tagets form ændret radikalt ved en senere udskiftning; typisk med et stort udhæng. Prøv at få genskabt tagets form, så det matcher bygningens oprindelige arkitektur.

TAGMATERIALER

Stråtag

Stråtag er en af de ældste – hvis ikke den ældste – tagtype vi har i Danmark. Siden 1700-tallet og frem til midten af 1900-tallet har man opført huse på Mandø med stråtage. Man tækkede stråtage med tagrør, afskar tagskægget vandret, og mønningen blev lagt med eng eller græstørv. Tagvinduer og kviste blev oprindeligt ikke anvendt på Mandø, da de er vanskeligt forenelige med tagmaterialet, men man udnyttede i stedet luger og vinduesåbninger i gavl og arkengaf.

Tegltag

Tegltaget har i Danmark været brugt som tagdækning til store bygningsværker siden 1100-tallet, hvor det senere blev det mest brugte materiale til tagdækning.

På Mandø har man typisk anvendt røde vingetegl. Rygningssten og grater var lagt i kalkmørtel (se afsnit om mursten og fuger). Tagrender var udført af zink. Tegltag kan være en udmærket erstatning for et stråtag. Da tagfladerne ikke er så store på Mandøs mindre huse, vil det være mest naturligt at anvende små røde vingetegl. Når der lægges et nyt tegltag på en bygning, så sørg for at respektere den oprindelige tagform og taghældning.

Brede tagudhæng er sjældent noget Mandøs gamle huse er født med, og det kan let komme til at se helt forkert ud. Et nyt tag er oftest en meget stor investering, som skal holde i mange år.

Tagpap

I Danmark begyndte man at bruge tagpap til huse i sidste halvdel af 1800-tallet.

På Mandø har tagpap været anvendt nogle få steder. De var udført med sort eller gråt pap i listedækning med smalle trekantlister med ca. 30 cm brede tagpapbaner.

Til at lede regnvand væk kan man bukke tagpakanten ned som drypkant, eller man kan overveje tagrender i zink.

Naturskifer

Naturskifer blev brugt få steder i Danmark allerede i 1500-tallet, men materialet vandt særligt indpas som tagbeklædning i slutningen af 1800-tallet og først i 1900-tallet.

Flere steder på Mandø har både trempellader og nyere længehuse med mindre udhæng været opført med naturskifer. Naturskifer er i dag et relativt dyrt materiale, men det kan holde næsten evigt. Valg af undertag, søm, kit og mørtel har en stor betydning for tagets holdbarhed. Regnvand blev typisk ledt væk ved et udhæng eller med tagrender i zink.

Pandeplader

Pandeplader er valsede jernblikplader, som fik deres højdepunkt omkring overgangen til det tyvende århundrede. Tagdækningen blev oprindeligt udført i jernblik. En mere nutidig udgave kan være zink.

Ved valg af tagrender, har valget af materiale stor betydning. Hvis der lægges tag i zink, vælges ligeledes tagrender i zink. Hvis der vælges tag i jernblik, bør man ikke vælge zinktagrender, da jernet forårsager en kemisk tæring på zink, når det regner.

Bølgeeternit

Eternit er en ældre opfindelse, men bølgeeternit blev populært i 1960'erne og 1970'erne, hvor det særligt ses på parcelhuse. De tidligste eternitplader var meget holdbare, men indeholdt det sundhedsskadelige asbest. I eternit produceret efter 1988 er der ikke længere asbest, men det kan have en betydning for holdbarheden. Bølgeeternit på et gammelt hus må betragtes som en nødløsning af kortvarig karakter.

Betontagsten

Betontagsten og glaserede tagsten hører ikke historisk hjemme på Mandø. Der findes fine betontagsten, som ligner et tegltag, men de ældes ikke på samme smukke måde som rigtige tegl. Glaserede tagsten hører normalt kun hjemme på store patriciervillaer, som der ikke findes på Mandø.

Plastplader

Plastplader fås i mange modeller og løsninger. Ingen vil rent historisk passe med Mandøs bygningskultur.

Plastplader, uanset udseendet, ældes ikke på en smuk måde.

SKORSTENE

Oprindeligt har ildstedet udgjort husets hjerte og samlingssted. Skorstene er både med til at viderebringe en kulturhistorisk fortælling og samtidig bidrage med karakter til husets udtryk. Skorstene har været et udtryk for velstand - jo mere velstående man har været, jo flere skorstene har man haft. Hvis man i dag ikke har behov for en skorsten til et ildsted, kan man overveje at benytte den til andre tekniske installationer – f.eks. ventilation.

Materiale og udformning

På Mandø har husene typisk haft en eller to skorstene med simpel udformning. Skorstenspiber mures op med sokkel og gesims i husets rygning. Hvis man ønsker at skabe en sammenhæng i husets udtryk, kan man som udgangspunkt sørge for, at skorstenen fremstår med samme overflade som husets facade. Huse med facader i røde teglsten har skorstene i tilsvarende røde teglsten, og huse med kalkede facader har kalkede skorstene.

Nyere stålskorstene hører ikke hjemme på et gammelt hus. Kig på gamle fotos af huset og se, hvordan skorstenene tidligere har været placeret og har set ud. Med fordel kan skorstenen genskabes og samtidig være en visuel berigelse af huset.

Inddækning

Oprindeligt har man lagt de fleste tagmaterialer helt tæt mod skorstenspibens sokkel, hvilket resulterer i en diskret og enkel afslutning. Ved stråtage har man oprindeligt anvendt træ og rør. Ved tegltage har man oprindeligt anvendt en inddækning i puds ved skorstenen, hvor teglstenene lægges helt op til skorstenspibens sokkel og tætnes med mørtel. Ved tag af naturskifer har man ligeledes oprindeligt anvendt en inddækning i puds, hvor skiferpladerne lægges helt op til skorstenspibens sokkel og tætnes med mørtel eller kit. Inddækning på tag af listepap blev oprindeligt udført i i tagpap.

Hvis man lægger et tag i bølgeeternit eller pandeplader i zink, kan man f.eks. benytte inddækning i zink. Hvis pandepladerne derimod er af jernblik, bør inddækningen være i tilsvarende materiale, da jernet forårsager en kemisk tæring på zink, når det regner.

MURVÆRK

Mandøs murværk:

De ældste traditionelle huse på Mandø blev opført i blank mur med håndstrøgne røde teglsten. Disse sten blev produceret med håndkraft og brændt med kul. Mandøs huse fra slutningen af 1800-tallet og frem er også opført i røde teglsten, men med sten som er industrielt produceret. Huse, der er bygget efter 1960, er opført i teglsten udskåret på maskine og brændt i gasovn.

Produktionsmetoden har en stor betydning for teglstenens overflade, og derfor har valget af mursten betydning for husets udtryk. Ved en istandsættelse kan man derfor overveje stenens udformning, overflade og nuance.

Mere om murstenstyper:

Oprindeligt producerede man håndstrøgne teglsten. Dette er en metode, hvor man kaster ler ned i en form. Formen skræbes af og stenen tørres og brændes med kul. Dette resulterer i en varierende og rustik overflade med mange nuancer og farvespil.

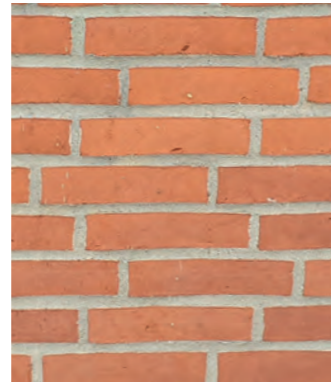
Eksempel på håndstrøgne, kulbrændte mursten

Siden slutningen af 1800-tallet har man effektiviseret teglproduktionen med maskinkraft, som gav en anden ensartethed end de håndstrøgne. De havde dog stadig en levende og varierende overflade på grund af kulbrændingen.

Eksempel på kulbrændte sten udskåret på maskine

Omkring 1960'erne gik man fra at brænde med kul til gas. En gasbrændt maskinsten får en helt glat overflade, som man ofte ser på parcelhuse bygget efter 1960.

Eksempel på gasbrændte maskinsten

For at opnå en overflade med mere variation og struktur, har man udviklet forskellige metoder, hvor man præger overfladen efter stenen er skåret ud. Et eksempel er blødstrøgne sten, som har en overflade med mere dybde end en maskinsten fra 1960'erne.

Eksempel på blødstrøgne teglsten

Forbandt

Den måde hvorpå murstenene overlapper hinanden, kaldes forbandt. Alt efter hvilket forbandt man vælger, får facaden forskelligt udtryk. De fleste murværk på Mandø er opført i krydsforbandt. Krydsforbandt er hvor hver anden række mursten ligger på langs og hver anden række ligger på tværs. Hvis en reparation af murværk udføres med en anden type sten, detalje eller forbandt, vil det ændre husets udtryk markant. Hvis man ønsker at bevare det oprindelige udtryk, er det derfor vigtigt at benytte samme murede detaljer som de originale.

Fuger

Oprindeligt var husene på Mandø opført med en lys hydraulisk kalkmørtel. Kalkmørtel er diffusionsåben og hjælper huset med at ånde og afgive fugt. Fugen i et murværk svarer ofte til 25% af den samlede facade, så den lyse farve i en kalkmørtel har også en stor visuel betydning for bygningens oprindelige udtryk. På Mandø har bygningerne som regel været opført med skræbefuge dvs. at fugemassen skræbes så den ligger plant med murstenen. På de ældste huse hvidtede man fugerne, hvor de enten blev tegnet op med kridt eller kalk.

Hvis man ikke anvender samme type mørtel, som brugt oprindeligt, risikerer man at skade murværket. En mørtel med for stor styrke i forhold til stenen, kan forårsage store skader. En cementmørtel er ikke diffusionsåben, hvilket betyder, at den ikke afgiver fugten. Samtidig er den for stærk i forhold til de gamle sten, hvilket kan forårsage revner i både fuge og teglsten.

Fuger kan se ud på flere måder. De kan for eksempel være i plan med facaden, de kan være tilbagetrukne, brændte eller de kan være fremspringende. Det kan lyde mærkeligt, men en fuges udseende kan have stor betydning for, hvordan en facade opleves.

De fremspringende fuger dukkede op omkring 1850'erne, men ses næsten ikke mere, da de er dyre at lave og vedligeholde.

Kig på ældre fotos, for at se, hvordan fugerne oprindeligt har set ud.

Eksempel på murværk omfugtet med cementmørtel, hvor fugen og mursten ikke kan arbejde sammen. Bagved cementfugen ligger den gamle kalkfuge.

Eksempel på skræbefuge i kalkmørtel, hvor kalkmørtlen er diffusionsåben og derfor kan lede fugt væk fra murværket. Samtidig har en kalkholdig mørtel den rette styrke i forhold til stenen.

Overfladebehandling

Selvom husene på Mandø er opført i røde teglsten, er en del bygninger overfladebehandlet – enten med puds, kalk eller maling. Et blankt murværk kræver mindre vedligeholdelse og bidrager med kulturhistoriske fortællinger samt dybde og variation til husets overflader.

Hvis man ønsker at lave en overfladebehandling, er det vigtigt at vælge et diffusionsåbent materiale – hvad enten det er puds eller maling. På Mandø har man oprindeligt benyttet hydraulisk kalkmørtel og hvidtekalk til overfladebehandling. Disse materialer er diffusionsåbne og hjælper huset til at ånde og afgive fugt. Hvis man benytter materialer, som ikke er diffusionsåbne (f.eks. cementmørtel eller plastmaling), risikerer man at skade murværket. Den anvendte mørtel bør ikke være stærkere end de anvendte sten, da det kan skade murværket med fugt- og revnedannelser til følge. Hvis man ønsker at gøre mere for at lede vandet væk fra bygningen, kan man anvende to diffusionsåbne kalkmørtler: en grov og en fin. Denne metode kaldes for diodepuds. Når den grovkornede puds lægges inderst og den finkornede puds lægges yderst, leder det vandet væk fra bygningen. Læs mere om dette i Slots- & Kulturstyrelsens anvisninger.

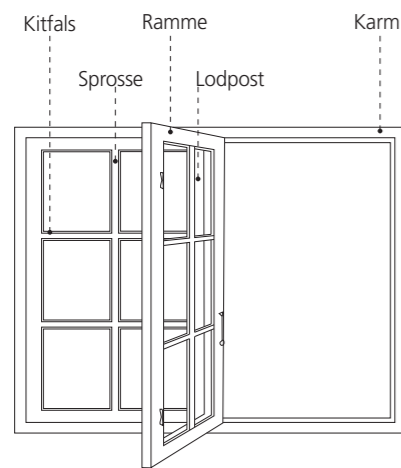
Bemærk at er en facade først behandlet med plastmaling, kan denne kun fjernes med en sandblæsning. Plastmalingen holder på fugten, så facaden vil begynde at smuldre over tid.

Efter en sandblæsning kan murstenene ikke tåle at stå ubehandlede hen, da overfladen ødelægges og stenene er modtagelige for fugt, hvorfor en oppudsning af facaden er eneste mulighed.

VINDUER

Vinduernes opbygning

Et traditionelt vindue består hovedsageligt af karm, post, rammer, sprosser, ruder, kitfals og hængsler. Disse forskellige elementer kan variere i antal, størrelse og udformning. Vinduerne på Mandø varierer alt efter kategori (se beskrivelse af de enkelte bygningskategorier i vejledningens del 1). På mange af de ældste vinduestyper på Mandø er rammerne hængslede på lodposten. Dette vil sige, at de åbner op fra vinduets midte i stedet for fra vinduets sider.

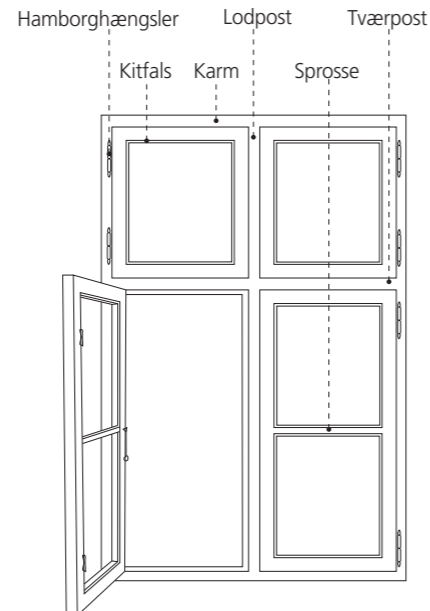
Eksempel på torammet vindue, som åbner op fra midten, fordi rammerne er hængslet på lodposten. Denne særlige måde at hængsle vinduet på ses på Mandø's ældste huse.

I slutningen af 1800-tallet gjorde ny teknologi det muligt at producere større ruder. Vinduer fra denne periode fremstår derfor større og med et færre antal ruder.

Vinduerne er enten udformet som torammede med tre ruder og kitfals, eller som dannebrogsvinduer med en sprosse i nederste ramme. Modsat de ældste vinduer blev rammen hængslet på sidekarmen i stedet for på lodposten.

Eksempel på tofarvede vinduer med mørk karm og lodpost samt lysere ramme og sprosser (Mandø Byvej 21).

Eksempel på dannebrogsvindue, som åbner op fra siden, fordi rammerne er hængslet på sidekarmen. Denne måde at hængsle vinduet på, ses på Mandø typisk på huse fra sidste halvdel af 1800-tallet.

Alle delelementer på de traditionelle vinduer har en funktion. Udformningen er blevet forfinet igennem mange hundrede års erfaring. Sprosser, karm og ramme er så spinkle og smalle som muligt med det formål at have så lille en flade som muligt, der udsættes for regn og fugt. Kitfalsen tætnet og fæstner rude og træværk og leder samtidig vandet væk fra træet. Vinduets indvendige profiler er ikke blot til pynt - de er udviklet til at reflektere dagslyset bedst muligt.

Kvalitetstræ i gamle vinduer

I Danmark har man lavet kitfalsede vinduer i træ af særlig høj kvalitet. Gamle danske vinduer er som udgangspunkt lavet af spejlskåret kernetræ i hårdt fyrretræ. Denne udskæring gør, at træet er modstandsdygtigt over for fugt og råd. Hvis huse har gamle vinduer med betydelige rådskader, kan vinduet repareres frem for at smides ud - i stedet for at kassere hele vinduet, kan man nøjes med at udskifte det stykke træ, som er råddent. Hvis et gammelt vindue repareres eller udskiftes med træ af ringere kvalitet, kan det have betydning for vinduets holdbarhed fremadrettet. Hvis man ønsker nye vinduer, kan man bruge samme kriterier for at sikre sig kvaliteten. Vælger man nye vinduer af plast eller aluminium, så kan det være en god idé at bevare det oprindelige murhul, så man senere kan genindsætte trævinduer i de oprindelige formater.

Igen er det en god idé at kigge på gamle fotos af huset, da vinduerne kan være skiftet flere gange gennem tiden.

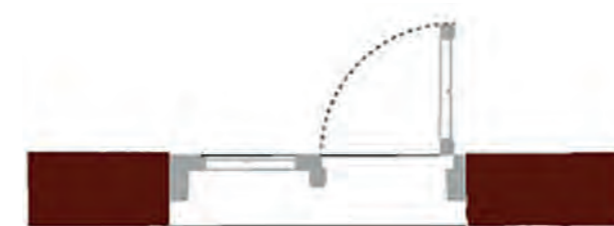
Isætning af vinduer

I ældre huse har man traditionelt sat vinduer i med tjæret værk og mørtelfuge. Denne løsning er blevet benyttet, fordi den er langtidsholdbar. Materialerne er diffusionsåbne og hjælper derfor huset til at ånde og afgive fugt. Først efter 1960 blev nyere syntetiske fugeprodukter introduceret.

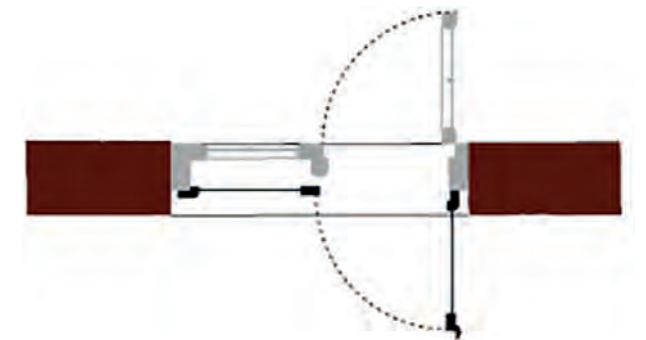
Når et vindue isættes i et gammelt hus, er det derfor vigtigt at benytte en diffusionsåben mørtel. Gummi- og akrylfuger er ikke diffusionsåbne og kan derfor medvirke til, at husets vinduer og murværk ikke kan afgive fugt.

Energiforbedring af gamle vinduer

Originale trævinduer med kitfals fra før 1960 kan holde i flere hundrede år, hvis de vedligeholdes med traditionelle metoder. En udfordring kan være, at vinduer med etlagsglas ikke lever op til de nutidige energikrav - men dette kan løses ved en energioptimering. Undersøgelser viser (Bygningsbevaring Raadvad), at hvis originale, kittede trævinduer med enkeltlagsglas energiforbedres med forsatsvindue eller koblet ramme med energiglas, sparer det mere energi end et tilsvarende nyt vindue med termoruder. Ydermere viser undersøgelserne, at den løbende vedligeholdelse ved gamle vinduer over længere sigt er billigere end hos termovinduerne af træ, plast eller aluminium. Ved energioptimering er der forskellige løsninger:

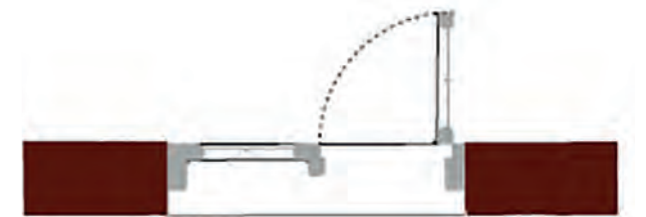
Eksempel 1: Traditionelt vindue med etlagsglas uden energioptimering.

Eksempel 2: Traditionelt vindue med etlagsglas med forsatsramme monteret indvendigt direkte på vinduets karm. Ved pudsning åbnes forsatsvinduet indad. Visuelt er det en meget nænsom løsning, da det holder en afstand til det originale vindue, så man stadig kan fornemme det lette udtryk.

Eksempel 3: Traditionelt vindue med etlagsglas med ny koblet ramme indvendigt. Fordi den koblede ramme er monteret direkte på rammen af det gamle vindue, åbner de begge udad. Dette er praktisk, når der skal luftes ud, men visuelt har det en betydning, da vinduet ikke længere opnår den samme lethed.

Eksempel 4: Traditionelt vindue med etlagsglas med OPTO-glas indvendigt. Princippet er det samme som eksempel 3, da denne løsning også er monteret direkte på rammen på det gamle vindue. Forskellen er, at OPTO-glasset er en hærdet glasrude, som er koblet direkte på den gamle vinduesramme. Denne løsning er relativ ny i forhold til de øvrige, men det har den fordel i forhold til den koblede ramme, at vinduet i højere grad bevarer sin lethed.

For mere information om energioptimering, se Slots- og Kulturstyrelsens anvisning.

GLAS

Overfladen på de forskellige glastyper tager form alt efter måden, de er fremstillet på. Det har stor betydning for husets overordnede fremtræden.

Hvis man er så heldig at have originale ruder i sine gamle vinduer, er det ofte cylinderglas eller kronglas. Disse glastyper er mundblæst med forskellige teknikker og fremstår derfor med meget spil i overfladerne. De er både unikke i den måde, glasfladerne bryder dagslyset på, og den måde de spejler omgivelserne.

Hvis man vælger at udskifte gamle ruder til nyt moderne glas ændrer det vinduets udtryk. Ønsker man at bevare eller genskabe husets oprindelige udtryk, er det muligt at genbruge gammelt glas fra kasserede vinduer.

Eksempel på et kittet vindue med etlags-ruder i cylinderglas. Spejlingen af omgivelserne bølger let og giver et spil til overfladen. Når solen brydes af glasset, giver det et varieret lysindfald. Kittede vinduer og gamle glasruder bidrager med liv og variation til facaden.

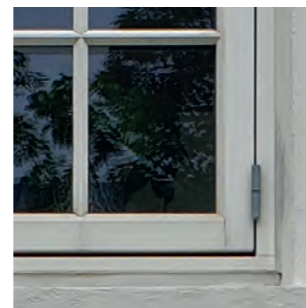
Eksempel på et plastikvindue med tolagsglas og termoruder. Sprosserne er udformet spinkelt og med en trekantsliste, hvilket bidrager med en lethed til vinduet. Dog har glasset en plan og mørk overflade, hvor omgivelserne og sprosserne spejles dobbelt på grund af de to lag glas. Både glasset og plastikoverfladen giver facaden et ensformigt udtryk sammenlignet med et kittet trævindue malet med linoliemaling.

Valget af vinduer har betydning for husets udtryk

Vinduernes materiale og konstruktion har en betydelig indflydelse på facadens udtryk. Traditionelt er sprosser og ramme udskåret så spinkelt som muligt for hurtigere at kunne afgive indtrængende fugt. Ligeledes sørger kitfalsen for at vandet effektivt ledes væk fra vinduet. Når man vælger enten at reparere eller udskifte vinduer i sit hus, har valget af materialer, udformning og konstruktion stor betydning. Ved at undersøge historiske fotos, kan man vælge en vinduetype, der nærmer sig det oprindelige udtryk i så høj grad som muligt.

Eksempel på et kittet vindue og hamborghængsler malet med hvid linoliemaling. Materialerne og udformningen giver en lethed og et spil til facadens samlede udtryk.

Eksempel på et plastikvindue med termoruder og umalede hængsler. Et plastikvindue er vedligeholdelsesfrit, men den hvide farve gulner eller gråner ofte med tiden. Hvis vinduet går i stykker, kan det ikke repareres, men må udskiftes. Samtidig skiller plastikken sig ud fra husets øvrige traditionelle materialer.

Eksempel på et kittet vindue med smalle sprosser og etlagsglas. Løsningen giver vinduet et let og spinkelt udtryk.

Eksempel på et nyere vindue med sprosser samt termoruder med tolagsglas. Aluminiumslisten mellem glassene får sprossen til at fremstå dyb, og vinduet opnår derfor ikke den samme lethed som et traditionelt vindue.

HÆNGSLER

Historisk findes der forskellige typer af beslag og hængsler og valget af hængsler tyder på at være egnsbestemt. Siden starten af 1700-tallet anvendte man i Sønderjylland ofte hamborghængsler hvor man andre steder i Danmark foretrak hjørnebåndshængsler. At bedømme ud fra de eksisterende gamle vinduer og historiske fotos har man også på Mandø primært anvendt hamborghængsler.

Traditionelle hamborghængsler:

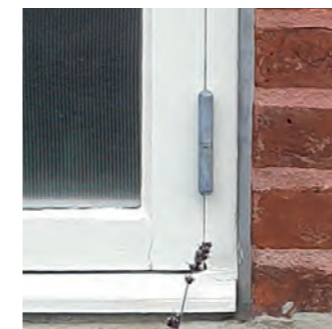
De ældste hamborghængsler er typisk lavet af smedjern med drejede knopper i enderne. Fra starten af 1900-tallet kunne de også fremstilles ved støbning. Disse hængsler har alle det til fælles, at de har et spinkelt, slankt og elegant udtryk. Denne type vindueshængsel har været den mest anvendte på Mandø.

Eksempel på traditionelle hamborghængsler, som er placeret på lodposten, som det har været typisk for de kittede vinduer på Mandø. Det giver et roligt og enkelt udtryk, når vindue og hængsler er malet i samme farve. Denne smukke type hængsler kan fortsat købes.

Moderne hamborghængsler:

Denne type hængsler er maskinfremstillede og fremstår uden de drejede knopper på enden. De er ofte brede og korte og har derfor et mere tungt udtryk end de traditionelle beslag. De kan være meget iøjnefaldende, når de fremstår umalede f.eks. galvaniserede og det kan derfor gøre en stor forskel, hvis man maler dem samme farve som vinduet.

Eksempel på et moderne, ikke malet hamborghængsel. Det umalede hængsel skiller sig tydeligt ud fra vinduets hvide overflade.

Eksempel på et stabelhængsel, som er typisk for revlsluger (samt -døre og -porte) på Mandø.

Stabelhængsler:

På luger og porte på Mandø er der anvendt stabelhængsler. En stabel er den del, som selve båndhængslet hviler på (se afsnit om døre). Stablen er enten fastgjort til karmen eller muret direkte ind i murværket. Stabelhængsler er fremstillet af smede- eller støbejern og varierer i detaljeniveauet. På Mandø er der mange velbevarede stabelhængsler på revlsluger, -døre og -porte.

KITFALS, VANDNÆSER OG BUNDLISTER

På de traditionelle vinduer tætnes kitfalsen vinduet og faldsen bidrager til, at vandet ledes væk, så det ikke ophober sig og forårsager råd i vinduets træ.

På vinduer uden kitfals ledes vandet væk på andre måder. F.eks. kan det løses ved at rammen udformes med et trekantsprofil, som fører vandet væk.

En anden moderne og relativt ny løsning er at montere bundlister i aluminium. Aluminiumslisterne adskiller sig fra de traditionelle materialer, de er kraftigere og mindre diskrete end et trekantsprofil. Særligt ved direkte sollys bliver listerne tydeligere og danner lyse vandrette streger på vinduet. Sidstnævnte kan afhjælpes ved at male dem i samme farve og med samme type maling som vinduet. Dette bidrager med en mere ensartet overflade til vinduet. Løsningen med drypnæser i enten træ eller aluminium under hver vinduessprosse bruges ikke så meget mere.

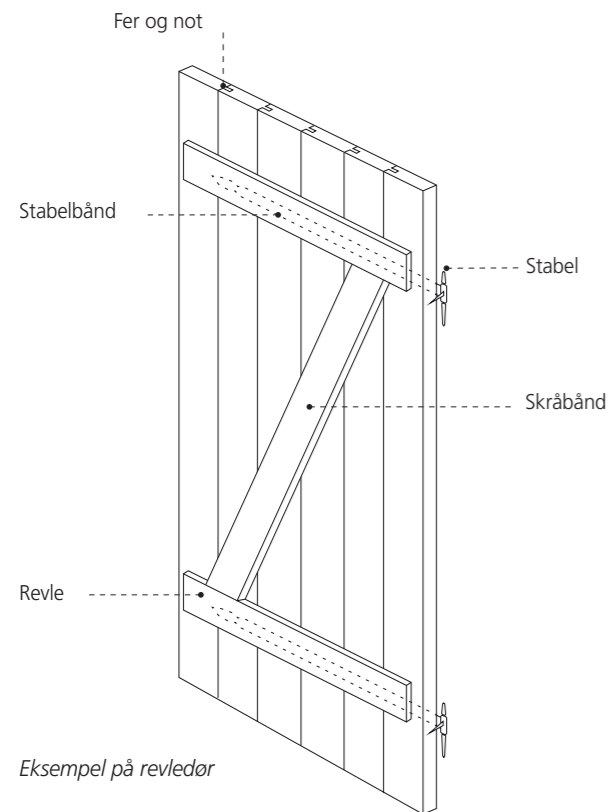
Eksempel på, hvordan maling af alulister og hængsler i samme farve som vinduerne kan skabe et mere ensartet og roligt udtryk. Til venstre ses den del af vinduet som endnu ikke er malet og til højre ses den del af vinduet som er blevet malet. Privat foto, Mandø Byvej 17.

DØRE

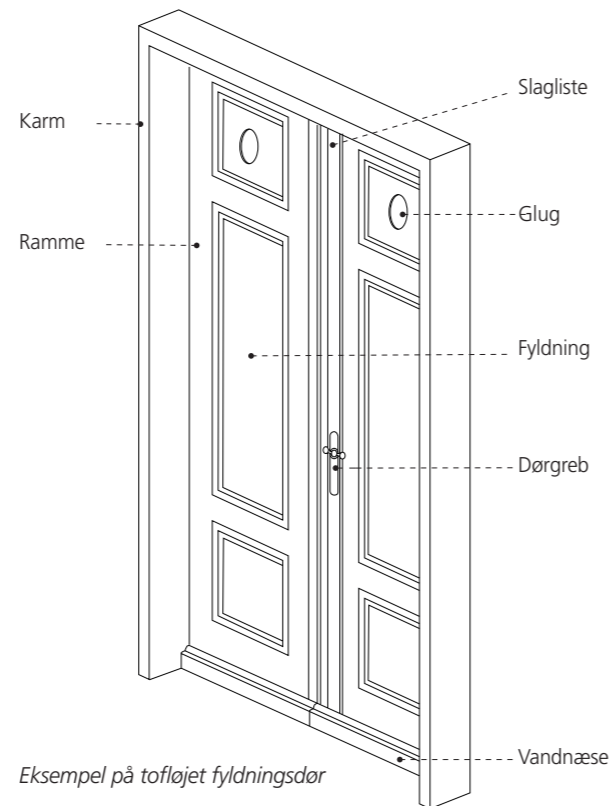
DØRENES OPBYGNING

En dør er med til at give huset karakter. Mandø's traditionelle døre kan kategoriseres i to konstruktionstyper: revledøre og fyldningsdøre. Tidstypiske variationer af de to dørtyper er beskrevet for hver bygningskategori i Del 1.

Revledøre er opbygget af planker samlet med fer og not, og med to vandrette revler til at holde brædderne. Revlerne kan enten være sømmed, dyvlet eller de kan være indgratede. En grat er en samling, der gør det muligt at indfælde revlerne i plankerne uden søm. I nogle tilfælde er der tilføjet et skråbånd som afstivning. Revledøre er ofte hængslet direkte på murværket eller i karmen med et stabelhængsel. Alt efter, om revledøren har funktion som hoved- eller stalddør, er den mere eller mindre detaljeret. Hoveddørene er som regel tofløjede med slagliste og glug, de er dekorativt bemalet og ses hovedsageligt på de traditionelle længehuse.

Fyldningsdøre er opbygget af en rammekonstruktion, hvormellem der sidder en træplade, kaldet en fyldning. Dørene kan bedst dateres ud fra detaljeringen og profilerne, som kan være svære at se ud fra gamle fotos. Dog kan man få en fornemmelse ud fra udformningen og antallet af fyldninger. At vurdere ud fra fotos kan det tyde på, at Mandø's fyldningsdøre generelt har været tofløjede med tre fyldninger og at en del ældre døre er blevet udskiftet med denne type sidst i 1800-tallet.

Mandø's ældste fyldningsdøre har et meget enkelt udtryk, mens dørene fra 1800-tallet tilsyneladende har flere detaljer og større profiler i overgangen mellem fyldning og ramme. Fælles for de fleste af dørene er, at de enten fremstod med glug i øverste fyldning eller vinduesramme over karmen. En del af de nyeste fyldningsdøre fremstod med rude i øverste fyldning. De ældste døre er placeret på indersiden af murværket, hvor de nyere er placeret med karmen i døråbningen.

Ønskes en fyldningsdør udskiftet eller reetableret, kan det ved hjælp af gamle fotos undersøges, hvordan den oprindelige dør har set ud. Fotos kan også give en fornemmelse af, om døren har været ensfarvet eller dekoreret i flere farver.

ENERGIFORBEDRING AF GAMLE DØRE

Originale døre fra før 1960 kan holde i mange år, hvis de vedligeholdes med traditionelle metoder. Som de originale vinduer kan en udfordring være, at traditionelle revledøre eller dobbeltfløjede fyldningsdøre ikke lever op til de nutidige energikrav. Dørene bidrager med karakter og identitet til huset, så hvis man ønsker at bevare dørene, kan udfordringen løses ved en energioptimering. Der findes forskellige løsningsmodeller, hvor der her er to forslag:

Løsning 1: Tætningslister

En løsning kan være at tætnes den originale dør med tætningslister imellem karm og dør. Dette vil være den billigste løsning.

Denne løsning er særligt god til fyldningsdøre, da kuldebroen ofte er ved falsen mellem dør og karm. Ved fyldningsdøre kan dette ofte være en tilstrækkelig løsning.

Eksempel på forsatsdør placeret på bagsiden af døråbningen ved en revledør (Bispegade 6, Ribe). Revledøren er nænsomt bevaret, kan uden problem stå åben og bidrager med karakter og autenticitet til bygningen. Den nye dør åbner indad og er energirigtig i forhold til nutidige krav.

Løsningen vil muligvis nedbringe varmetabet knap så meget for en revledør, alt efter hvor tæt revledøren i forvejen er – hvor tæt sidder brædderne, er de samlet med fer og not eller holdes de kun sammen af revler og søm? Hvis der er stort varmetab imellem brædderne, kan det være nødvendigt med en anden løsning.

Løsning 2: Forsatsdør

En anden løsning kan være en forsatsdør. Denne løsning kan leve op til de nutidige energikrav ved at montere en ny dør på indersiden og bevare den gamle dør nænsomt.

Denne løsning er særligt god til døre, som åbner udad – hvilket revledøre oftest gør på Mandø. Den gamle dør kan i princippet stå åben, og den nye dør være lukket. Løsningen kan også benyttes ved fyldningsdøre, revleporte eller revleluger som åbner udad.

Eksempel på en revledør på Mandø, hvor stabelhængsel er indstukket i karmen. Stabelhængsler er en almindelig standardvare i byggemarkederne.

Eksempel på en revleport på Mandø med indmuret stabelhængsel.

MALING TIL DØRE OG VINDUER

Traditionelt har man i mange hundrede år ofte anvendt linoiemaling til døre og vinduer. Linoiemaling består kun af to ingredienser: linolie (hørfrøolie) og pigmenter (fintmalede farvestoffer). Linoiemaling arbejder godt sammen med træ, men kan også benyttes til overfladebehandling af andre materialer, så som jern (se afsnit om jern). Det er en diffusionsåben maling, som holder træet stærkt og friskt og samtidig dækker den godt.

Når linoiemaling påføres første gang, kræver det en del arbejde. Til gengæld er vedligeholdelsen en del lettere.

Linoiemalingen påføres i meget tynde lag, da det giver den største holdbarhed. Laget skal være så tyndt, at det første lag er gennemsigtigt. Hvis lagene bliver for tykke, er der risiko for, at malingen rynker og holder dårligere. Påføringen af linoiemalingen foregår over 2-3 gange med en tørretid på 1-2 døgn imellem.

Når linoiemalingen over tid begynder at falme, kan den stryges med en rå eller kogt linolie, og pigmenterne træder igen stærkt frem.

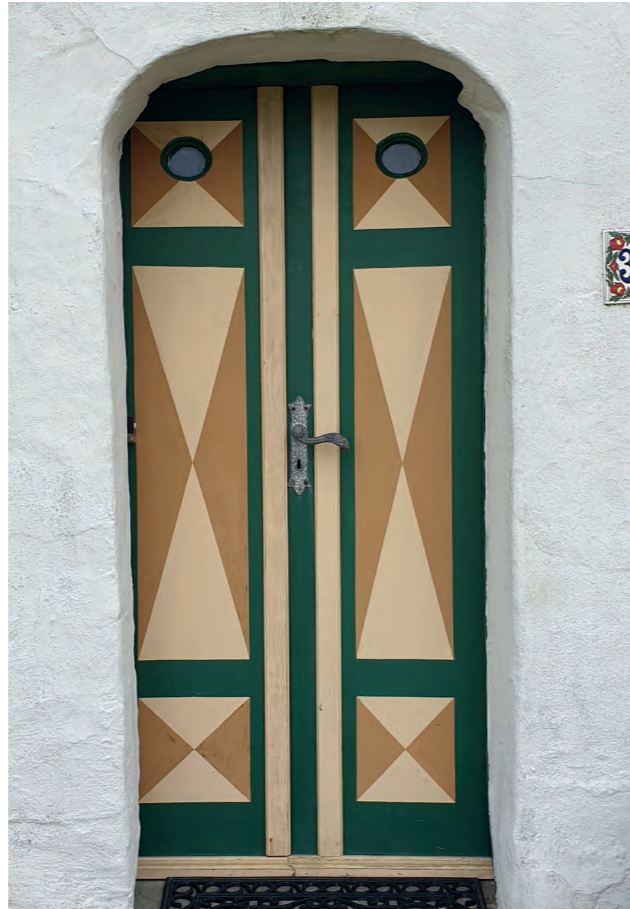
Mange andre malingstyper er sidenhen kommet til, og en stor del af dem er ikke diffusionsåbne. Anvendes f.eks. plastikmaling vil huset få svært ved at ånde. Fugten kan ikke trænge ud og ophober sig i stedet i bygningen. Samtidig har plastikmaling en blank overflade, hvor linoiemaling er mere mat.

Plastikmaling kan kun fjernes igen ved, at der slibes helt ned til det rå træværk.

I stedet for plastikmaling eller linoiemaling kan anvendes olie- eller vandbaserede malinger.

Ved istandsættelse har det derfor betydning for husets holdbarhed og udtryk at vælge en diffusionsåben maling med en mat overflade.

Læs mere om maling med linolie i Slots- og Kulturstyrelsens anvisninger.

Eksempel på en tofløjet dør på Mandø, med bemalede slaglister og fyldningsdekorationer. Bemærk de to glug øverst i døren.

48 Eksempel på mørkegrøn revledør- og port på Mandø.

FARVER

På de ældste historiske billeder fra Mandø ses både ensfarvede og tofarvede vinduer. De tofarvede vinduer fremstod med mørk karm og lodpost samt lysere ramme og sprosser.

For at finde ud af, hvilke farver der oprindeligt har været på Mandøs døre og vinduer, kan man benytte forskellige metoder:

1: Farvelag på originale døre og vinduer

Den bedste kilde til at undersøge de historiske farver er på de originale døre eller vinduer – alternativt historiske fotos, men heraf er de fleste sorthvide og kan kun fortælle om nuanceforskelle. Man kan undersøge farvelagene ved at kigge nøje på et sted, hvor malingen skaller af. Her kan man ofte se de mange forskellige lag af farver, der gennem tiden er blevet anvendt.

2: Farver på andre huse i området

Hvis dette ikke er muligt, kan man benytte egnstypiske farver ved at finde inspiration i gamle huse på Mandø, som stadig har de originale farver.

3: Historisk viden – Den klassiske jordfarveskala

Da der ikke forefindes registreringer af de historiske farver på Mandø, er det bedste bud at gå ud fra, den generelle viden man har om brugen af farver i arkitekturen. Siden stenalderen og op til det nittende århundrede har man primært anvendt de forhåndenværende farvestoffer fra naturen – og dette har højst sandsynligt også været tilfældet på Mandø, da man ikke har haft mange midler at gøre med. Ud fra denne teori kan man tage udgangspunkt i de klassiske jordfarver. Oprindeligt har vinduerne typisk været malet i mørke jordfarver udvendigt og først senere (omkring slutningen af 1800-tallet) har man malet vinduerne hvide. Mørkmaledede vinduer er oftest malet hvide indvendigt, for at reflektere mere lys ind i boligen.

Huse på Mandø opført før midten af 1800-tallet har muligvis haft farver som mørkegrønne, okkerfarvede, mørkerøde og brunlige nuancer. Først i slutningen af 1800-tallet har man muligvis introduceret andre nuancer som hvid og mørkeblå. I denne periode har man også anvendt ådringer på døre.

Nedenfor ses mulige anvendte pigmenter – vær opmærksom på, at den bedste måde at nå frem til den historisk rette nuance er ved at anvende traditionelle pigmenter. En RAL-kode anvendes af farvehandleren når han skal blande malingen i den rette ønskede farve.

RAL-koderne er kun vejledende.

Eksempler på mulige anvendte pigmenter på Mandø (ca. 1700 til midten af 1800-tallet):

Grøn umbra, udvindes af mangan- og jernholdig ler (RAL 6006)

Grønjord, udvundet af lerart med fossile alger og dybgrønt lermineral (RAL 6013)

Grønjord er en lerart med bl.a. indhold af fossile alger og det dybgrønne lermineral, glaukonit

Brændt umbra, udvindes af mangan- og jernholdig ler (RAL 8014)

Jernoxydrød, udvindes af jernholdige lerarter (RAL 3009)

Capu Mortuum, udvindes af opvarmet jernoxydrød (RAL 8016)

Guldokker, udvundet af jernholdig ler (RAL 8001)

Eksempler på mulige anvendte pigmenter på Mandø (ca. slutningen af 1800-tallet til starten 1900-tallet):

Portgrøn, blandingsprodukt af berlinerblå og guldokker (RAL 6009)

Kridthvid, udvundet fra kridt (RAL 9003)

Zinkhvid, udvundet fra zink (RAL 9016)

Berlinerblå, kunstigt fremstillet (RAL 5011)

Koboltblå, kunstigt fremstillet (RAL 5008)

Læs mere om de klassiske pigmenter i Slots- og Kulturstyrelsens anvisninger.

JERN

Følgende afsnit omhandler alle udvendige jernelementer som murankre, vinduer, beslag og hængsler. Hvis jernkonstruktioner beskyttes og bevares, kan de holde i mange hundrede år. Historisk set har jern været beskyttet mod nedbrydning med blymønje. Men da blymønje – ligesom blyhvidt – er giftigt at indånde, blev dette udfaset i 2000. Derfor anvendes jernmønje i stedet. Når jern udsættes for vand, saltvand, fugt eller syre rustet det. Denne type rust er ofte blot et tyndt lag på overfladen. Det er værre, hvis skaden er mere dybdegående. En dybdegående skade sker, når jernet kommer i kontakt med vand og et andet metal – f.eks. et søm af andet metal end beslaget - hvilket kan resultere i, at jernet rustet indefra. Læs mere om dette i Slots- & Kulturstyrelsens anvisninger.

Det kan være et stort projekt at istandsætte jernelementer. Hvis man går i gang med afrensning af sine vinduer, er det derfor vigtigt først at vurdere tilstanden. Er en afrensning nødvendig? Hvis det er nødvendigt, kan man vurdere, om skaden blot er på overfladen, eller om den ligger i dybden. Hvis rusten ligger i dybden, bør man overveje en udskiftning. Hvis rusten kun ligger på overfladen, kan man i nogle tilfælde nøjes med at skrabe rustlaget af. Ved en istandsættelse afrenses jernet og påstryges jernmønje lavet på linoliefernis. Modsat blymønje er jernmønje ugiftig, og linolien hjælper med at holde fugten væk. Jernmønjen fungerer som et beskyttende lag, der langsomt nedbrydes før jernet, og skal derfor påføres som et fuldt dækkende lag.

1. Jernet afrenses for gammel maling og løs rust med skrabejern og stålborste. Det er vigtigt, at jernet er rent uden fedt- eller olierester. Vær forsigtig i forhold til håndtering, da der kan være rester af blymønje.
2. Jernmønjen påføres i et fuldt dækkende lag og tørrer i 1-3 døgn, indtil det er hærdet.
3. Andet lag jernmønje påføres i endnu et fuldt dækkende lag, og tørrer i 1-3 døgn, indtil det er hærdet.
4. Når andet lag er tørt, påføres linoliemaling.

Støbejernsvinduer kan købes som nye, men kan man finde gamle brugte, er det meget mere oplagt.

Generelt kan det være svært at finde brugte murankre, beslag og hængsler i en stand, så de kan genanvendes. I mange tilfælde må man få dem lavet specielt af en smed, hvilket kan være lidt smådyrt, men har en stor positiv betydning for en ejendoms renoverede udtryk.

Muranker i smedejern

Støbejernsvindue

PIGSTENSBELÆGNING

På huse uden tagrender har man oprindeligt lagt pigstensbelægning, da det beskytter muren for opsprøjt fra terrænet, når det regner. Stenene har den funktion, at de spreder det vand, der rammer dem. På den måde sprøjter en del af regnvandet væk fra facaden og samtidig undgår man, at der samles vandpytter rundt om bygningen. For at det skal have en effekt, skal det lægges i minimum en bredde svarende til tagudhænget.

Pigstensbelægninger er smukke ved gamle huse, men man skal have overskuddet til at holde dem rene for ukrudt.

Mandø huse og gårde er kendetegnet ved at ligge midt i det grønne. Store flader med fliser, belægningsten eller perlegrus ses sjældent; - måske fordi materialerne traditionelt har haft svært ved at ligge fast under oversvømmelserne af øen?

Hold fast i det, og lad græsfladerne gå helt ind til bygningernes sokkel.

Trappesten er ved de ældste huse typisk kun et trin høje og af granit. Senere anvendtes betontrin.

Hvis der findes gamle fotos af husets indgange, kan man nok her finde inspiration til, hvad der vil passe huset bedst.

HEGN OG GRØNNINGER

Fra læhegn og køkkenhaver til åbne grønninger

Tidligere var hegningen omkring husene på Mandø udført med hvidmalede stakitter, som indhegnede en køkkenhave. De omkringliggende arealer udgjorde grønninger, som blev brugt til afgræsning. I efterkrigstiden blev de fleste haver udlagt til prydhaver med græsplæne, blomsterbede og flagstang indrammet med tjørnehække eller jordvolde. Senere igen, da mange ejendomme fik sommerhusstatus, forsvandt prydhaverne, og der er nu oftest kun græsplænen tilbage.

Muligvis på grund af de kraftfulde storme, er en del læhegn borte. I dag henligger større åbne arealer på Mandø som oftest i græs og er kun hegnede i det omfang, de anvendes til græsning eller markering af skel. De nyere forhold skaber en stor åbenhed på øen, som i Landsbyplanen for Mandø bl.a. bliver beskrevet som et af de særlige landskabelige forhold for Mandø. Grønningerne får by og landskab til at flyde sammen, hvilket er en af de kvaliteter, beboerne har gjort opmærksom på (se s. 11 del 1).

Læ og ly

Selvom det åbne landskab er en stor kvalitet på Mandø, kan der i visse tilfælde være behov for afskærmning. Dette kan være for at skabe læ for vestenvinden eller for at skabe mere privatliv efter den enkeltes ønske og behov. For fortsat at bevare de unikke åbne grønninger og samtidig skabe læ og ly, kan man finde inspiration i historiske fotos, hvor man kan se, hvordan grunden førhen har været indrettet. Hvis der ikke findes sådanne fotos, kan man overveje de løsninger, man historisk har benyttet sig af på Mandø:

- Lavt, hvidt stakit i træ
- Lave tjørnehække
- Læhegn placeret mod vest

Samtlige af disse løsninger bidrager med en form for afgræsning men bevarer stadigvæk en visuel åbenhed, idet de er lave og ikke for tætte.

BELYSNING/DARK SKY MANDØ

I vores moderne samfund er mørket en mangelvare. Mange steder er stærkt præget af lysforurening, hvor det nærmest er umuligt at se stjerner på en klar natthemel, men på Mandø er de store vidder og den stjerneklare himmel stadig til stede.

Lysforurening påvirker både mennesker og dyr, f.eks. fugle på træ. Derfor har mørket også en stor betydning i beskyttede naturområder. Vi bør derfor fortsat værne om Mandøs nattemørke og stjernehimel – og dette kan gøres med en enkel, men aktiv indsats for valget af fremtidig belysning.

Tjekliste til valg af belysning

Overordnet er det vigtigt kun at bruge den absolut nødvendige belysning – både med hensyn til retning på lyset og lyskildens kraft. Vi anbefaler følgende otte punkter:

1. Lyset bør altid være fuldt afskærmet og lyse nedad
2. Retningen på lyset bør aldrig lyse over vandret
3. Lyset bør kun oplyse den flade, som nødvendigt skal belyses
4. Lampeglasset bør være fladt og ikke buet
5. Brug kun den nødvendige mængde af lyskilder
6. Lys kun i det tidsrum, hvor der er et behov
7. Undgå blå lys og maksimum 3000 kelvin
8. Undgå, at lampen blænder
9. Lyskilden bør være tilsluttet en bevægelsessensor eller en timer så lyset slukkes efter 5 minutter.

Anbefalingerne tager afsæt i Dark sky International principper for forsvarligt udendørs lys:

<https://darksky.org/get-involved/home-lighting-assessment/>

SKILTE PÅ MANDØ

Der er generelt en rigtig fin kultur for skiltning på Mandø, hvor husnumre og -navne ofte er personlige og bidrager med identitet til øen. De er ofte små, lidt diskrete og bidrager med karakter til stedet uden at tage opmærksomheden fra bygningerne.

Både husnumre og butiksskilte er ofte udført som enkeltbogstaver eller som pladeskilte. Dog er husnumrene små, hvor butiksskiltene er større.

Skiltene på butikker og beværtninger er både udført som udhæng, monteret på facaden eller på jorden.

For at fortsætte denne gode skik for skiltning for fremtiden, kan man overveje følgende:

- Størrelse: På Mandø er der mange gode eksempler på skiltning, hvor størrelse og omfang er afstemt til arkitekturen og funktionen (butik, restaurant, bolig m.v.). Ved boliger er skiltene ofte relativt små, hvor de i nogle tilfælde er større ved offentlige steder så som restauranter og kroer.
- Udtryk og formgivning: Både ved spisesteder og private huse er skiltningen typisk enkel men karakteristisk - det enkle gør sig godt på Mandø, da det er i tråd med byggeskikkens enkle udtryk og samtidig bidrager de personlige skilte med karakter og stemning til stedet.
- Skrifttype: Der benyttes ofte skrifttyper med et enkelt og klassisk udtryk.
- Materiale: Der benyttes ofte traditionelle og lokalt tilgængelige materiale, som drivtømmer, genbrugstræ, emalje, keramik, støbe- eller smedejern og lign.
- Overflade: Skiltenes overflade er ofte mat og ikke blank. En blank overflade (f.eks. blank messing) er svær at holde blank i de barske vejforhold. Matte overflader bidrager med et roligt og enkelt udtryk til facaden hvor blanke materialer ofte har et mere eksklusivt og iøjnefaldende udtryk.
- Neonskilte/lysskilte eller spotbelyste skilte bør undgås. Denne type er også i strid med baggrunden for Dark Sky Mandø-konceptet. Klapskilte og parasoller med firmalogo bør undgås, da de giver øen et rodet udtryk.

Eksempel på skiltning på Café Mandøpigen, hvor der er anvendt håndskrift og -tegning – det har et enkelt udtryk men bidrager samtidig med karakter og stemning.

53 Eksempler på fine og personlige husnumre og -navne på Mandø.

SKURE OG MASKINHUSE

Skure

Der er mange gode eksempler på diskrete, fine og små skure på Mandø. Disse er ligesom sommerhusene opført i sortmalet træ og passer fint ind i omgivelserne.

To gode eksempler på skure på Mandø, som passer fint ind i både landskab og bygningskulturen.

Maskinhuse i gasbeton

Gasbetonblokke adskiller sig visuelt fra de traditionelle materialer på Mandø – både med sin overflade og i blokkenes størrelse og udformning. Bygningerne er ofte meget iøjnefaldende, da de er høje og har store flader i gasbeton. Dog har materialet sine fordele, da det f.eks. er diffusionsåbent, så bygningen kan ånde. Hvis man gerne vil udnytte sin gasbetonsbygning og samtidig få den tilpasset omgivelserne, kan man overveje følgende:

- **Facadebeklædning:** Man kan vælge at beklæde bygningerne med sortmalet træ, så de passer med omgivelserne, som sommerhusene og skurene gør. Som alternativ kan man vælge beklædning i sorte eller mørkegrønne pandeplader. Det er en billigere løsning, som samtidig har en reference til 1800-tallets trempellader. Uanset hvilken beklædning man vælger, er det vigtigt at fastmontere facadebeklædningen på lægter, så der er luft imellem gasbetonen og det nye materiale. På den måde kan bygningen fortsat ånde. Af samme årsag er det vigtigt at bruge diffusionsåben puds og maling, hvis man vælger at pudse eller male en bygning, som er opført i gasbeton.
- **Tag:** Hvis man anvender det samme materiale på tag og facade, giver det bygningen et roligt udtryk (f.eks. sorte eller mørkegrønne pandeplader). Hvis man vælger sort træ til facaden, vil et sort paptag være meget diskret. Som alternativ kan man anvende mørk bølgeeternit.
- **Beplantning:** Et andet alternativ kan være at arbejde med beplantning for at tilpasse bygningen til omgivelserne. Den rå overflade på facaden kan blødes op ved at tilføje planter eller blomster.

Mandø Byvej 17 er et eksempel, hvor man har benyttet beplantning til at udnytte et areal til ophold ved en pudset gasbetonfacade, som ellers var meget rå.

PRAKTISKE FORHOLD

Varmepumper

Varmepumper kan være meget iøjnefaldende. For at de ikke tager opmærksomheden fra den enkelte bygning, kan man vælge at placere dem på det mindst synlige sted på huset. Alternativt kan de skjules bag en trækasse i for eksempel sortmalet træ.

Solceller

Solceller kan være meget iøjnefaldende. For at de ikke tager opmærksomheden i et område eller på et hus, kan man overveje, hvor de kan placeres uden at være for synlige og samtidig opnå en stor ydelse. Dette kan være en svær udfordring, da solcellerne som udgangspunkt skal placeres udenfor skygge i sydøstlig eller -vestlig retning i en særlig vinkel. Men hvis man har flere bygninger på samme grund, kan man overveje at holde tagfladen fri på det hus som er bevaringsværdigt eller ligger mest synligt i bybilledet. Ellers kan man overveje, om det er muligt at benytte en tagflade, som opfylder kravene for placering af solceller, men samtidig er mindst muligt synlig.

